

ΙΝΔΟΕΥΡΩΠΑΙΟΙ: ΔΥΝΑΜΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΑΝΤΙ ΓΙΑ "ΠΡΩΤΟΠΑΤΡΙΔΑ"

ANDREA L. KATONA

Το 1991 ο J. Makkay, ερευνητής της Ουγγρικής Ακαδημίας Επιστημών και επιστήμονας διεθνούς κύρους, με δημοσιεύματα σε ξένες γλώσσες¹, δημοσίευσε μονογραφία με θέμα την ιστορία των Ινδοευρωπαίων όπου προσπαθεί να συσχετίσει πρώιμους πολιτισμούς με ομάδες ινδοευρωπαϊκών γλωσσών ή με γλώσσες μεμονωμένες: *Makkay János: Az indoeurópai népek őstörténete* ("Προϊστορία των ινδοευρωπαϊκών λαών"), Βουδαπέστη, Gondolat 1991, σσ. 315. Η πρωτοτυπία του βιβλίου

δεν είναι μόνο η πρόταση για ένα "δυναμικό σύστημα" αλλά, όπως είναι αυτονόητο, και η προσοχή που δίδεται στην Λεκάνη των Καρπαθίων καθώς επίσης οι συχνές αναφορές στους Φιννοουγγρικούς² λαούς. Και αυτά όχι σαν αυτοσκοπός διότι η μεν Λεκάνη των Καρπαθίων (αλλιώς Παννονική Πεδιάδα) έχει εξαιρετική σημασία για την προϊστορία εν γένει, αλλά και για τα ινδοευρωπαϊκά θέματα, οι δε φιννοουγγρικοί λαοί, όπως και οι Σημίτες, έρχονταν συχνά σε επαφή με Ινδοευρω-

1. Π.χ. *The Linear Pottery and the Early Indo-Europeans* εν: Proto-Indo-European: The Archaeology of a Linguistic Problem. Studies in Honor of Marija Gimbutas. Edited by Susan Nacev Skomal and Edgar C. Polomé, Washington 1987, pp. 165-184, και *A Neolithic Model of Indo-European Prehistory*, JIES 20, 3/4, 1992, 193-238. Ο εν λόγω ερευνητής, το 1994 και 1996, διατέλεσε επίσης μέλος του Editorial Advisory Board του *"The Journal of the Indo-European Studies"*.
2. Χρησιμοποιάω αυτόν τον τύπο, ακολουθώντας την διεθνή χρήση (πβ. Finno-Ugric ή Finno-Ugric στα αγγλικά, Finnisch-Ugrisch στα γερμανικά κτλ.) για να δείξω την διαφορά μεταξύ "ουγγρικός", "Ούγγροι" και "ουγκρικός", "Ούγκροι", όπου οι πρώτοι δύο όροι υποδηλώνουν τους κατοίκους της σημερινής Ουγγαρίας, οι τελευταίοι δε τον άλλο μεγάλο κλάδο της οικογένειας στην οποία, εκτός από τους Ούγγρους ανήκουν επίσης άλλοι, μικροί λαοί. Το ίδιο ακριβώς συμβαίνει επίσης με τον φιννικό κλάδο. Η έρευνα στην Ουγγαρία διατηρεί αυτούς τους όρους με τη διαφορά ότι οι ίδιοι οι Ούγγροι ονομάζουν τον εαυτό τους "Μαγάρους" (magyar), τη γλώσσα τους "Μαγυάρινη" (magyar nyelv). Οι λοιποί όροι λέγονται "finnugor" και "ugor". Ο ελληνικός όρος "Φιννοούγγροι" δεν είναι ακριβής διότι δεν καλύπτει τους λοιπούς μικρούς λαούς.

παίους σε διάφορες στιγμές της ιστορίας τους.

Για τους Έλληνες, ιδιαίτερα, παρουσιάζει πρόσθετο ενδιαφέρον το γεγονός ότι σύμφωνα με μια αρκετά πιθανή άποψη κάποια στιγμή της προϊστορίας τους οι μελλοντικοί Έλληνες ζούσαν κάπου στα "ουγγρικά πεδία", για να στραφούν στη συνέχεια προς νότο και να φθάσουν στη σημερινή κατοικία τους³.

Το βιβλίο, μετά τον Πρόλογο πραγματεύεται, σε τέσσερα μεγάλα κεφάλαια (I. Ιστορία της έρευνας, II. Χρονολογικά και γεωγραφικά, III. Μεταναστεύσεις, "πρωτοπατρίδα", ιστορικές περιοχές, IV. Δυναμικό σύστημα αντί "πρωτοπατρίδας") και σε πολυάριθμα υποκεφάλαια τα εξής θέματα: αναγνώριση συγγενείας των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών, επανασύνθεση, το "δέντρο" του Schleicher και παρόμοια σχήματα άλλων, την θεωρία των κυμάτων και τα χρονολογικά και λοιπά τους προβλήματα, απόψεις για την Ουγγαρία ως "πρωτοπατρίδα", σημαντικές γεωγραφικές μονάδες όπως τη Σκανδιναβία, τις Βρετανικές Νήσους, την Ιβηρική και Ιταλική χερσόνησο, Ελλάδα, Χερσαίους και Μικρασία, τη στέπα και την θεωρία των κουργάν⁴, την

Αρχέγονη Ευρώπη (Alt-Europa), την Βαλτική περιοχή και επαφές με Πρωτοφίννους (φιννοουγγικούς), επισκόπηση των (πρώιμων) πολιτισμών της Ευρώπης αρχίζοντας από την Νεολιθική Εποχή, και πρόταση για ένα διαχρονικό σύστημα βάσει αρχαιολογικών δεδομένων. Ακολουθούν Επίλογος, Σημειώσεις, Βιβλιογραφία, και Ευρετήριο.

Τα θέματα του I. Κεφαλαίου είναι λίγο-πολύ γνωστά. Αξίζει όμως να αναφερθεί από την θεματολογία του σ. ένα χωρίο του Αισχύλου το οποίο ίσως να υποδηλώνει τη συνείδηση συγγενείας των ινδοευρωπαϊκών λαών⁵.

Από κει και πέρα τα σχετικά στοιχεία είναι, στην Αρχαιότητα, πενιχρότατα, καθώς οι Αρχαίοι δεν φαίνονται να ασχολήθηκαν με το ζήτημα αυτό.

Από ό,τι ξέρουμε σήμερα, γράφει ο Μ. (σ. 21), ο πρώτος που αναφέρεται καθαρά στη συγγένεια είναι ο Άγγλος ιερέας Giraldus Cambrensis (1146-1220) στο βιβλίο του *Descriptio Cambriae* (Περιγραφή της Ουαλτίας). Στη συνέχεια, απαριθμώντας διάφορα ονόματα - μεταξύ τους και τον Ιταλό Ντάντε - ο σ. φτάνει στον Sir W. Jones και στους άλλους μεγά-

3. Όπως λέει π.χ. ο Schwyzer, *Griechische Grammatik* ©1939, I. σ. 71. Στο IV. Κεφάλαιο θα δοθεί μια λεπτομερής εικόνα.

4. Βλ. σημ. 13 και 17.

5. Πέρσαι, 176-187. Ο σ. υιοθετεί εδώ (σ. 11) την άποψη του Jean Haudry (πβ: *Les Indo-Européens*, Παρίσι, PUF 1981, σ. 124). Το βιβλίο του Haudry έχει κυκλοφορήσει σε τρίτη, βελτιωμένη έκδοση, το 1992.

λους προδρόμους της ιστορικής γλωσσολογίας⁶.

Από μεθοδολογικής πλευράς ο σ., αφού εισήγαγε τις έννοιες "πρωτοπατρίδα" και "πρωτογλώσσα", διατυπώνει την άποψη ότι είναι πιο επιστημονικό αλλά και πιο επιτυχές να χρησιμοποιήσουμε τον όρο *γλωσσική συνέχεια* (continuum) η οποία καλύπτει όχι μόνο την γλωσσική αλλά και την γεωγραφική υπόσταση. Η εν λόγω μονογραφία φιλοδοξεί να ερευνήσει αυτή τη συνέχεια και όχι την "πρωτοπατρίδα", πράγμα που είναι μάλλον μάταιο, μολονότι, παρατηρεί ο σ., η λογική λέει ότι η "πρωτοπατρίδα", όπου και να υπήρξε, πρέπει να τοποθετήθηκε σε κεντρικό σημείο και όχι στην περιφέρεια.

Ο σ. εξηγεί τις δύο απόψεις για τη συγγένεια των ΙΕ γλωσσών, δηλ. την θεωρία της *πρωτογλώσσας* και της *γλωσσικής ομοσπονδίας* (Sprachbund) και θεωρεί ότι η δεύτερη δεν διαθέτει πειστικά επιχειρήματα⁷.

Εξετάζει ακόμα βασικούς όρους όπως "υπόστρωμα", "επίστρωμα", "παράστρωμα" και το κεφάλαιο κλείνει με την μνεία μερικών Ούγγρων ερευνητών που η προσφορά

τους στις ινδοευρωπαϊκές σπουδές στην χώρα τους υπήρξε πρωτοποριακή.

Το ΙΙ. Κεφάλαιο αφιερώνεται στα προβλήματα ερμηνείας του χρόνου και της γεωγραφικής έκτασης. Λογικό είναι, δεδομένης της δομικής και λοιπής ομοιότητας των ΙΕ γλωσσών (και της ανομοιοότητάς τους με άλλες, π.χ. τις σημιτικές γλώσσες) να υποθέσουμε κάποια μορφή συγγενείας μεταξύ τους, την ύπαρξη μιας πρωτογλώσσας και να αναφερόμαστε στους ομιλητές αυτής. Για την ανάκτηση αυτής της γλώσσας, γράφει ο σ., μεταξύ των διαφόρων μεθόδων, η πιο αυτοτελής είναι η εσωτερική επανασύνθεση, και κυρίως η έρευνα των φωνολογικών νόμων. Αναφέρει τρεις ερευνητές, τους G. Holzer, I.M. Djakonov και W. Meid, και τις απόψεις τους σχετικά με μια χρονολόγηση για την εξάπλωση των ΙΕ λαών. Ειδικά, ο Djakonov δέχεται τέσσερεις περιόδους, ενώ ο Meid τρεις. Κοινό δε στοιχείο και των τριών είναι ότι την τελευταία φάση πριν από την εξάπλωση την χρονολογούν στην πέμπτη χιλιετία π.Χ.. Η χρονολόγηση αργότερα θα αποτε-

-
6. Αναφέρει (σ. 27) το όνομα του Sámuel Gyarmathi, ο οποίος σπούδασε στην Γοττίγγη δίπλα στον A.L. Schlözner, έκανε ετυμολογικές σπουδές και εκεί κυκλοφόρησε το ονομαστό του έργο αναφορικά με τη συγγένεια των φιννοουγκρικών λαών: *Affinitas linguae Hungaricae cum linguis Fennicae originis grammaticae demonstrata*, Gottingae 1799. Υπάρχει πρόσφατη αγγλική μετάφραση του V.E. Hanzeli: *Grammatical Proof of the Affinity of the Hungarian Language with Languages of Fennic Origin*, Amsterdam, 1983.
7. Ο σ. αποδίδει τον όρο Sprachbund (αγγλικά *language union*) στον Trubetzkoy (σ. 15, σημ. 7). Πράγματι, ο Trubetzkoy ασχολήθηκε με το ζήτημα, αλλά ο όρος εισήχθη από τον συνάδελφο του T., τον R. Jakobson. (Βλ. E. Fischer-Jørgensen, *Trends in Phonological Theory*, Κοπεγχάγη 1975, σ. 48.)

λέσει βάση πορισμάτων του Μ. (σ. 33-34)⁸. Στη συνέχεια ο σ. επισημαίνει το πρόβλημα της ταύτισης των φορέων μιας διαλέκτου με αυτούς ενός πρώιμου πολιτισμού και συμπεραίνει ότι πρόκειται για μία από τις πιο μεγάλες δυσκολίες της έρευνας των ΙΕ λαών. Αναφέρει όμως σχετικά μια παρατήρηση του Djakonov: διαθέτουμε πολλά δείγματα, γλωσσικά και πολιτιστικά, ομοιογενών περιοχών, δηλ. λαούς και πολιτισμούς που ζούσαν ακόμη και για χίλια χρόνια ή περισσότερο, στην ίδια περίπου ζώνη με αμετάβλητο το σχετικό αρχαιολογικό υλικό τους. Μπορούμε λοιπόν, πιθανότατα, να υποθέσουμε ότι οι κατασκευαστές τέτοιου υλικού μιλούσαν είτε την ίδια γλώσσα, είτε παρόμοια διάλεκτο ή, τουλάχιστον, υπήρξε, επαρκής γλωσσική επαφή. Η μέθοδος αυτή, η οποία μπορεί να ονομασθεί διαχρονική έρευνα μεγάλων αρχαιολογι-

κών περιοχών, αποδεικνύεται αρκετές χρήσιμη φορές στη συνέχεια στο βιβλίο (σ. 39-40).

Ακολουθεί μια επισκόπηση "δέντρων" και παραστάσεων των ΙΕ γλωσσών με αξιολόγηση των υπέρ και των κατά (A. Schleicher⁹, Fr. Müller, A. Pictet, J. Schmidt, G. Bonfante, I. A. Kern, A. R. Bomhard, V. I. Georgiev, M. Hutterer, A. Aalto).

Ένα θετικό αποτέλεσμα της σύγκρισης των ΙΕ γλωσσών με αυτές της φιννοουγκρικής ομογλωσσίας (εννοούνται επαφές, όχι "συγγένεια") είναι η μετατόπιση των χρονικών ορίων πιο μακριά από εμάς: με βάση τα αποτελέσματα μερικών ερευνητών (W. P. Schmid κ.ά.) στον χώρο της επανασύνθεσης των ουραλικών και φιννοουγκρικών γλωσσών όπως και της μελέτης των επαφών τους, εξακριβώθηκε μια περίοδος που χρονολογείται καλά και είναι η 6η χιλιετηρίδα π.Χ. Κάτι τέτοιο ενισχύει

8. Σε όλο του το έργο ο σ. βασίζεται πολύ συχνά στον Djakonov και τον υποστηρίζει καθαρά στην διαμάχη του με τους "Διδύμους" (δηλ. Gamkrelidze-Ivanov). Αγνωστί όμως στην βιβλιογραφία που παραθέτει για τη συζήτηση αυτή μία απάντηση των "Διδύμων": *The problem of the original homeland of Indo-European languages (in response to I.M. Diakonoff's articles in Vestnik Drevnej Istorii, 1982, #2 and #3)* - JIES 13, 1985, 175-184.

Εδώ σημειώνω ότι η αγγλική μετάφραση του έργου των δύο σοβιετικών ερευνητών, την οποία η διεθνής κοινότητα περιέμενε από καιρό, κυκλοφόρησε: ως Part I δημοσιεύτηκε το κείμενο και ως Part II ο τόμος με τα ευρετήρια και τη βιβλιογραφία: *Indo-European and the Indo-Europeans. A reconstruction and Historical Analysis of a Proto-Language and a Proto-Culture, Part I The Text.*, by Thomas V. Gamkrelidze, Vjaceslav V. Ivanov with a Preface by Roman Jakobson. English version by Johanna Nichols. Edited by Werner Winter, Mouton de Gruyter Βερολίνο/Νέα Υόρκη 1995, CVI+864, *Part II Bibliography, Indexes* [...] Compiled by Richard A. Rhodes, Translated by Johanna Nichols. Mouton de Gruyter, Βερολίνο/Νέα Υόρκη 1995, XXXIV+264 (Trends in Linguistics. Studies and Monographs 80).

9. Ενδιαφέροντα είναι η πληροφορία (σ. 47-49) ότι η πρώτη έκδοση του "δέντρου" δεν έχει καμιά σχέση με τον Darwin ο οποίος δημοσίευσε το βιβλίο του το 1859. Το πρώτο "δέντρο" χρονολογείται από το 1853 ενώ η δεύτερη παραλλαγή του 1861 επηρεάστηκε πραγματικά από τον Darwin.

την άποψη ότι η διάσπαση της ΙΕ ομογλωσσίας δεν πρέπει να έγινε πιο αργά από την 5η χιλιετία (βλ. πιο πάνω), ενώ θεωρητικά επιτρέπει το ενδεχόμενο και άλλης μετατόπισης. Ο σ. υπολογίζει σοβαρά αυτό το ενδεχόμενο και δίνει στο φαινόμενο μια γενική ονομασία: *κινούμενη χρονολογική απόσταση*¹⁰. Μας προειδοποιεί ότι ο ερευνητής πρέπει πάντα να έχει υπόψη του τον παράγοντα αυτό (σσ. 67 και 72).

Ακολουθούν τα γνωστά επιχειρήματα της "οξύας" και του "σολομού", η αξιολόγησή τους και στη συνέχεια διάφορες απόψεις που αναφέρονται στον ρόλο της Λεκάνης των Καρπαθίων στην προϊστορία. Ο σ. καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι ερευνητές, σχετικά με σημαντικές προϊστορικές εξελίξεις, είτε ρητώς (πβ. P. Giles το 1922) είτε σιωπηρά προβλέπουν τον ρόλο που είχε το έδαφος της σημερινής Ουγγαρίας ή η ευρύτερη της περιοχή, δηλ. η Λεκάνη.

Κάτι τέτοιο δεν εκπλήσσει, δεδομένης της μορφολογίας του εδάφους. Επισημαίνει ότι η Μεγάλη Ουγγρική Πεδιάδα (δηλ. το ανατολικό μέρος της χώρας, το "Ungarische Tiefebene" στον Schwyzer) υπήρξε, στην προκειμένη ιστορική περίοδο, σταυροδρόμι τριών μεγάλων αρχαιολογικών πολιτισμών: του πολιτισμού Kőrös-Starčevo (με συνέχεια τον πολιτισμό Vinča), του πολιτισμού της Γραμμωτής Κεραμικής (Linear Pottery, Linienbandkeramik)¹¹ και του πολιτισμού των Κουρκάν. Οι φορείς αυτών των πολιτισμών θεωρούνται Ινδοευρωπαίοι (αναφέρονται μερικά ονόματα ερευνητών όπως οι Χρ. Τσουντας, J. Pokorny, P. Kretschmer κ.λπ. με τις απόψεις τους). Επισημαίνεται η θέση της Γραμμωτής Κεραμικής η οποία έγινε γνωστή στην Ευρώπη το 1929¹² και ενθάρρυνε την ιδέα της σύνδεσής της με Ινδοευρωπαίους και ακολούθως την θεωρία της καθόδου των (μελλοντικών)

10. Ο αγγλικός όρος είναι "backslip of the time-depth" (πβ. Makkay, ό.π., - JIES 20, 1992, σ. 198).

11. Η εν λόγω τεχντροπία είχε ονομασθεί παλαιότερα Bandkeramik/céramique rubanée ή linéaire ("ταινωτή κεραμική"). Νεότερα έργα χρησιμοποιούν τους όρους *Linienbandkeramik*, *Linear Pottery* κτλ. Αποδίδω τους σημερινούς όρους με το "Γραμμωτή Κεραμική". Για περισσότερες λεπτομέρειες πβ. A. Leroi-Gourhan et al., *Dictionnaire de la préhistoire*, Παρίσι, PUF, 1988, σσ. 206-208 (1997: 215-7) και Γ. Μπαμπινιώτη, *Συνοπτική ιστορία της ελληνικής γλώσσας*, Αθήνα, ©1985, σσ. 66-67 (1998: 73-4) (ανάπτυξη της "νεώτερης θεωρίας του Kretschmer").

12. Ferenc v. Tompa: *Die Bandkeramik in Ungarn*, Βουδαπέστη, Franklin 1929. Πβ. επίσης τη σύντομη αλλά πολύ καλή εισαγωγή, με κεφάλαια και εικονογράφηση για την Γραμμωτή Κεραμική, του N. Kalicz: *Clay Gods. The Neolithic and Copper Age in Hungary*, Βουδαπέστη, Corvina 1980, σσ. 87+73 εικ. (Το έργο κυκλοφόρησε επίσης στα γερμανικά και γαλλικά). Κοινή προσφορά του Kalicz και του σ. είναι αυτή η σχετικά πρόσφατη μονογραφία: Nándor Kalicz-János Makkay: *Die Linienbandkeramik in der grossen ungarischen Tiefebene. Mit 47 Abbildungen, 189 Tafeln und 8 Karten*. Βουδαπέστη, Akadémiai Kiadó, 1977, pp. 385. Σημειώνω ότι ο όρος Bandkeramik εισήχθη στην έρευνα το 1903 από τον F. Klopffleisch (Πβ. *Dictionnaire* ενθ. ά., σσ. 206-207 και 1997: 215-6 αντιστοίχως).

Ελλήνων από βορρά. Σ' αυτό το σημείο αναφέρει ο σ. τον Μιχαήλ Σακελλαρίου¹³ μαζί με άλλους όπως π.χ. τους F. Matz (*Μετανάστευση Διμηνίου*), F. Schachermeyr, W. Kraiker, V. Milošević και P. Kretschmer. Το κεφάλαιο κλείνει με το προσωρινό συμπέρασμα ότι η θεωρία της Μετανάστευσης Διμηνίου από αρχαιολογικής πλευράς δεν τεκμηριώνεται ικανοποιητικά, όπως και όλο το πρόβλημα της προέλευσης των Πρωτοελλήνων χητίζει περισσότερο θεμελιωμένων στοιχείων (σσ.78-83). Βέβαια, ο σ. επανέρχεται στη συνέχεια στο ζήτημα αυτό της προέλευσης.

Οι απόψεις του Μ. και του Μ. Σακελλαρίου συμπίπτουν σε πολυάριθμα σημεία αποτιμήσεως πηγών και επιμέρους βιβλιογραφίας. Συμφωνούν λ.χ. λέξη προς λέξη στην αποδοκμασία του C. Renfrew και βασικών απόψεων των Gamkrelidze και Ivanov, επίσης στην αποδοχή αυτών του Djakonov. Ακολουθούν και οι δυο την ίδια μέθοδο συσχέτισης αρχαιολογίας-γλωσσολογίας: αρχαιολόγος ο μεν κατ' επάγγελμα, ιστορι-

κός ο δε, προσλαμβάνουν και οι δυο την γλωσσολογία και την ενσωματώνουν με επιτυχία στο έργο τους.

Όσο μεγάλη είναι η σύγκλιση απόψεων σε όλα σχεδόν τα θέματα ουσίας τόσο εντυπωσιακά δίστανται σε έναν τομέα: την παρουσία ή απουσία του ενταφιασμού σε κουργκάν στον ελλαδικό χώρο. Ενώ ο Μ. (σσ.141-147) απορρίπτει κατηγορηματικά την άποψη αυτή και ταυτόχρονα την δυνατότητα της ικανοποιητικής αρχαιολογικής παρακολούθησης των Πρωτοελλήνων πάνω στην πορεία, την άφιξη και την προϊστορική εξάπλωσή τους, ο Σακελλαρίου, σε πολυάριθμα γραπτά, υποστηρίζει το αντίθετο. Είναι περιέργο, και για τους δύο λόγους, πόσο λίγο λαμβάνει υπόψη του ο σ. τα γραπτά του Σακελλαρίου. Από την διατύπωσή του δεν προκύπτει καν με σαφήνεια κατά πόσον αντλεί στοιχεία από αυτά ή κατά πόσον τα απορρίπτει. Εκεί που θα είχε ευκαιρία να εκφρασθεί συγκεκριμένα (σ. 141), αναφέρει "ορισμένους ερευνητές" - κατονομάζει όμως εκείνους οι

13. Είχα την τιμή να συναντήσω τον κ. Σακελλαρίου στις 16.12.1994, ο οποίος στη συνάντηση αυτή εξέθεσε και προφορικά τις απόψεις του. Ο κ. Σακελλαρίου θεωρεί ότι υπήρξαν τρεις προελεύσεις. Μία από τις στέπες, μία από την Δουναβο-Βαλκανική περιοχή και μία από την Κεντρική Ευρώπη. Βλ. επί του προκειμένου Μ. Sakellariou, *Peuples préhelléniques*, Αθήνα 1977, σ. 318 κ.ε. Πβ. σημ.15). Για την αποτίμηση του άλλου σημαντικού του έργου (*Les Proto-Grecs*) από γλωσσολογική πλευρά παραπέμπω στο άρθρο του κ. Γ. Μαγουλά στο περιοδικό *Γλωσσολογία* (1, 1982, 173-183). Όσον αφορά την παράξενη διάσταση των απόψεων Makkaý-Σακελλαρίου, έχω την εντύπωση ότι ίσως να πρόκειται για ζητήματα ορολογίας και ερμηνείας λεπτομερειών, ως μη ειδικός όμως πρέπει να αφήσω το ζήτημα ανοικτό. Η γνώμη μου πάντως είναι ότι ο Μ. θα έρεπε να λάβει υπόψη του τη συμβολή του Μιχαήλ Σακελλαρίου πολύ περισσότερο!

οποίοι, κατά την γνώμη του, αναίρεσαν την άποψη για την παρουσία των κουρκάν στην Ελλάδα, μεταξύ άλλων τον A. Häusler (σσ.145, 272 [σημ. 38], 286 [σημ. 309] κ.ά.), ο οποίος στις διαλέξεις που έδωσε στην Αθήνα το 1987 και το 1990 αποφάνθηκε αρνητικά (Πβ. A. Häusler: *Protoindoeuropäer, Baltoslawen, Urslawen. Bemerkungen zu einigen neueren Hypothesen*, - ZfA 22, 1988, 1-11; Id.: *Zu den Beziehungen zwischen dem nordpontischen Gebiet, Südost- und Mitteleuropa im Neolithikum und in der frühen Bronzezeit* - PrZA 29, 1981, 101-149 κ. ά). Εδώ σημειώνω ότι ο W.P. Lehmann (*Die gegenwärtige Richtung der indogermanischen Forschung*, Βουδαπέστη, 1992 [Archaeolingua, Series Minor 2]) εκφράζει (σσ. 71-72) κάποιες επιφυλάξεις κατά του Häusler. Θίγει ο Lehmann επίσης την θεωρία των Κουρκάν σε πολλά σημεία του βιβλίου του – αν και όχι μέσα από την ίδια ακριβώς συνάφεια – και εμφανίζεται πιο ανεκτικός. Το βιβλίο αυτό, κοινό δημοσίευμα του Αρχαιολογικού Ινστιτούτου της Ουγγρικής Ακαδημίας Επιστημών και του Πανεπιστημίου του Innsbruck, αποτελεί "extended version" ενός άρθρου του ίδιου στο *General Linguistics* (Vol. 30, No.1, 1990) με τίτλο *The Current Thrust of Indo-European Studies*. Στις σσ. 41-2 δημοσιεύεται, για πρώτη φορά, το γράμμα του Djakopon προς τον Lehmann με τις απόψεις του πρώτου γύρω από την "πρωτοπατρίδα". Ο Lehmann έτσι

δικαιολογεί τη συγγραφή της μελέτης του: "Eines der Hauptziele dieser Studie ist es, anwendbare Verfahren darzulegen" [σ. 48]. Μετάφραση στα γερμανικά: Konstantin Wöbking, Innsbruck).

Στη σελίδα 147, μάλιστα, την θεωρία κουρκάν ο Makkay την αποκαλεί *ανιστόρητη!* Ο Μ. Σακελλαρίου σε διάλεξη που έδωσε στις 16 Ιανουαρίου 1989 στο Ίδρυμα Γουλανδρή (*Η καταγωγή των Ινδοευρωπαίων. Κριτική Νέων Θεωριών*, εν: Ίδρυμα Νικολάου Π. Γουλανδρή. Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης. Διαλέξεις 1986-1989, σσ. 135-142) επικρίνει έντονα τις απόψεις του Renfrew, αποδεικνύοντας ότι η κατασκευή του αντιστέκεται στα δεδομένα της γλωσσολογίας. Επίσης, τους Gamkrelidze και Ivanov, αφενός στηριζόμενος στον Djakopon και αφετέρου σημειώνοντας ότι η θεωρία των δύο, σε κρίσιμο σημείο, παίρνει για βάση μια άποψη η οποία έχει εγκαταληφθεί εδώ και 25 χρόνια (την δήθεν γένεση της μινυείας κεραμικής στη Μικρασία, σ. 139). Εννοείται ότι κρίνει αρνητικά τον Renfrew που καταδικάζει την υπόθεση κατά την οποία ο "πολιτισμός των τύμβων" διαδόθηκε με μεταναστεύσεις (κοινή άποψη Makkay -Renfrew στην *άρνηση*) και επιστρατεύει διάφορα αρχαιολογικά στοιχεία για να τα ερμηνεύσει ως "πολιτιστικό μέτωπο" (*Kulturfront* ή *frontier*, σ. 138). Ανάμεσα στα αντικείμενα αυτά, τα οποία διαπιστώνονται σε πολυάριθμους τύμβους (κουρκάν) της Ελλάδας

αλλά και έξω, ο Σακελλαρίου "δίνει τα πρωτεία" στην *ώχρα*, με την οποία βαφόταν το σώμα του νεκρού και στη *δορά ζώου*, με την οποία στρωνόταν πολλές φορές ο πυθμένας του τάφου και της οποίας υπάρχουν καθαρά ίχνη (σσ. 135-140). Αναπτύσσει επίσης την γνωστή άποψή του γύρω από τη ρίζα *dan- και τους Δαναούς (σσ. 141-142). Το άρθρο αυτό του Μ. Σακελλαρίου δημοσιεύθηκε επίσης στα αγγλικά: Μ.Β. Sakellariou: *Recent Theories on the Origin of the Indo-Europeans in the Light of Data Concerning the Proto-Greeks*, in: Acta Associationis Internationalis, Terra Antiqua Balcanica, vol. 6. Serdicae, 1991, 180-6.

Ίσως ο σ. να μην μπόρεσε να έχει υπόψη του τα δύο αυτά άρθρα του Μ. Σακελλαρίου από το 1991 και 1989 αντιστοίχως. Υπάρχουν όμως και παλαιότερα γραπτά του τελευταίου. Έτσι καθοριστικής σημασίας άρθρο για την *ώχρα* είναι το *De l'ocre dans la Tombe Γ du Cercle Β de Mycènes* - εν: ΦΙΛΙΑ ΕΠΗ ΕΙΣ Γ. Ε. ΜΥΛΩΝΑΝ, Τόμος Γ' Αθήνα, (Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας Αριθ. 103) 1989, 15-8. Ένα άλλο άρθρο *Who Were the Immigrants?* (εν: *The End of the Early Bronze Age in the Aegean*, ed. by Gerald Cadogan, Leiden, E.J. Brill, 1986, 125-137) συνοψίζει, σε σύντομη μορφή, τις γνωστές θέσεις του Σακελλαρίου για την *ώχρα* (σ. 126), το *Kulturfront* (σ. 127), τους Δαναούς (σ. 130 κ.ε.) και εξάγει τα ίδια συμπεράσματα. Τέλος, υπάρχει

βεβαίως το κλασσικό βιβλίο *Les Proto-Grecs*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1980, όπου αναπτύσσονται εκτενώς όλα τα προαναφερθέντα ζητήματα: σ. 71 κ.ε. οι ενδείξεις μιας ελεύσεως ξένων (δηλ. των Πρωτοελλήνων), σ. 89 κ.ε. διάφοροι νεωτερισμοί (μεταξύ άλλων *ώχρα* και *δορά ζώων*), ειδικά σ. 105 ("peau d'animal et ocre dans les inhumations"), σ. 119 κ.ε. (αλλά και σ. 99 κ.ε.) *συνέχεια* (continuum) προς τις βόρειες προεκτάσεις - δηλ. Γιουγκοσλαβία, Βουλγαρία, Ρουμανία, Ουγγαρία - των ταφικών συνηθειών αλλά και άλλων συνοδευτικών στοιχείων όπως, σύμφωνα με την ορολογία του παρόντος βιβλιοκριτικού άρθρου, της Γραμμωτής Κεραμικής (βλ. σ. 106: *céramique à décor cordé* - [για την ορολογία πβ. A. Leroi-Gourhan, *Dictionnaire* ενθ. α., σσ. 204-206, 1997: 214-215]) κτλ. Από σ. 251 κ.ε. ο σ. συνοψίζει τις απόψεις του γύρω από την προέλευση (origine).

Το ΙΙΙ. Κεφάλαιο του βιβλίου του Μ. πραγματοποιεί πρώτα μία γεωγραφική επισκόπηση, σχηματίζοντας έναν μεγάλο κύκλο γύρω από τις ζώνες οι οποίες υπήρξαν κάποτε "υποψήφιες πρωτοπατρίδες" ή εξακολουθούν να είναι, τουλάχιστον θεωρητικά, ακόμη και σήμερα. Πρόκειται για μια μεθοδολογία με την οποία συνάγονται συμπεράσματα και όχι για προσπάθεια εντοπισμού της "πρωτοπατρίδας".

Ύστερα από τη Σκανδιναβία, τις Βρετανικές Νήσους κτλ. ο σ. έρχεται στην Ελλάδα, στην οποία αφιερώνει

σαφώς περισσότερες σελίδες. Το πρώτο που έχει να παρατηρήσει είναι ότι η χερσόνησος αυτή είναι μοναδικά ανοικτή: ανοικτή προς Βορρά και την Αδριατική (στο σημείο αυτό υπήρξε ήδη προϊστορικά εμπορικός δρόμος προς την τότε Ευρώπη), ανοικτή προς τον Καύκασο και τις στέπες, προς τη Μικρασία και προς Νότο. Εδώ ο αρχαιολόγος αντιμετωπίζει μεγαλύτερη χρονολογική απόσταση παρά σε όποια άλλη περιοχή της Ευρώπης, ο φιλόλογος συναντά γραπτό λόγο πολύ μεγαλύτερης ηλικίας παρά όπου αλλού στην Ευρώπη, ο γλωσσολόγος αντιμετωπίζει, μεταξύ άλλων, τα πανάρχαια μεσογειακά υποστρώματα (όχι μόνο ένα υπόστρωμα). Επομένως, η προϊστορία της ελληνικής γης και γλώσσας αποτελεί ένα εξαιρετικά πολύπλοκο επιστημονικό ζήτημα.

Σημαντικά είναι αυτά που γράφει ο σ. για την προέλευση και "άφιξη" των Ελλήνων. Αναφορικά με τον

πρώτο όρο υπολογίζει τουλάχιστον δύο κύματα καθόδου, τον δε δεύτερο απορρίπτει αμέσως: πρέπει να μιλάμε για άφιξη φορέων μιας ΙΕ διαλέκτου οι οποίοι δημιούργησαν εντός της Ελλάδος την γλώσσα εκείνη η οποία αναγνωρίζεται ως ελληνική¹⁴. Για την έλευση προτείνονται δύο περιοχές: η Μικρασία και ο Βορράς. Εναντίον της πρώτης υπάρχει ένα σοβαρότατο επιχείρημα: στην περίπτωση μιας ανατολικής προελεύσεως οι μελλοντικοί Έλληνες θα έπρεπε να έχουν βρεθεί σε επαφή με λουβιτικές και χεττιτικές φυλές επί μακρόν. Τα γλωσσικά ίχνη για κάτι τέτοιο, π.χ. κοινοί νεωτερισμοί, είναι αντιθέτως ανεπαρκέστατα. Απομένει η δεύτερη εκδοχή με σοβαρές, πάλι, δυσκολίες: μη ικανοποιητική αρχαιολογική τεκμηρίωση και ως προς την "κάθοδο" και ως προς την περιοχή "αναχώρησης".

Ο σ. απορρίπτει κατηγορηματικά

14. Στο σημείο αυτό θα ήθελα να αναφέρω έναν παραλληλισμό, επειδή μας διδάσκει πολλά μεθοδολογικά: πρόκειται για το καυτό πρόβλημα το οποίο για εκατό και πλέον χρόνια βασάνιζε, και βασανίζει ακόμα, τους ερευνητές των ιταλικών σπουδών και πιο συγκεκριμένα τους ετρουσκολόγους. Το πρόβλημα αυτό είναι το "μυστηριώδες" και "άλυτο" ζήτημα της προέλευσης ("άφιξης") των Ετρούσκων. Με πρώτη ιστορική πηγή τον Ηρόδοτο, τίθεται η θεωρία της "μετανάστευσης" από τη Μικρασία. Ο Ιταλός M. Pallottino ήταν ο πρώτος που με το βιβλίο του *L'origine degli Etruschi* (Ρώμη 1947) ανέπτυξε με σαφήνεια ότι δεν θα απαντηθεί ποτέ το ερώτημα, εφόσον είναι λάθος το ίδιο το ερώτημα: για ένα πολύπλοκο ζήτημα τίθεται μία απλοϊκή, απλουστευμένη ερώτηση. Δεν μπορούμε να μιλάμε για μεταναστεύσεις ολόκληρων λαών έτσι όπως καταλαβαίνουμε την έννοια "λαός" σήμερα. Μία εθνοσύνθεση έγινε αποκλειστικά και μόνο επί ιταλικής γης. Αντιθέτως, θεμιτή είναι ή έρευνα *στοιχείων* (φυλών) ενός μελλοντικού έθνους. Παρομοίως δεν μιλάμε π.χ. για την προέλευση ή άφιξη των Γάλλων ή των σημερινών Ιταλών. ("Η προέλευση των Ετρούσκων", πάντως, ενδιαφέρει και την Ελλάδα λόγω των δύο ετρουσκοειδών επιγραφών της Λήμνου, οι οποίες εκτίθενται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο στην Αθήνα.)

την πρόσφατη άποψη του R. Drews (*The Coming of the Greeks. Indo-European Conquests in the Aegean and in the Near East*, Princeton, 1988) λόγω της απαράδεκτης χρονολόγησής του. Μία κάθοδος πρέπει να συσχετισθεί με τους μεγάλους εμπρησμούς κατά την Πρώιμη και Μέση Χαλκοκρατία (μεταξύ περίπου 2500 και 1900 π.Χ., ενδεχομένως σε δύο κύματα) και όχι με την εμφάνιση των αρμάτων όπως προτείνει ο Drews για το 1600 π.Χ. Δυσκολίες δημιουργεί η αρχαιολογική παρακολούθηση ακόμη και των 600 αυτών χρόνων αλλά, παρατηρεί ο σ., τα προβλήματα είναι ακόμη πιο μεγάλα: υπάρχει επίσης το γνωστό δεδομένο της ινδοευρωπαϊκής προϊστορίας, δηλ. οι κάπως στενότερες επαφές μεταξύ Ελληνικής και Ινδο-Ιρανικής. Το σημείο επαφής πρέπει να υπήρξε κάπου βορείως της Μάυρης Θάλασσας και ανατολικά των Βαλκανίων. Χαρακτηριστικό γλωσσικό δείγμα των επαφών είναι το ζεύγος *pusā-ἄμπτυξ*. Άριστη προσφορά θα ήταν, εάν η αρχαιολογία είχε να επιδείξει κάτι το ανάλογο. *Πράγματι*, υπάρχουν ευρήματα διαδημάτων τα οποία ανταποκρίνονται στην περιγραφή της Αβέστα (*pusā*) και στο ομηρικό διάδημα (*ἄμπτυξ*)! Συγκεκριμένα, από το νεκροταφείο της Βάρνας (στα δυτικά παράλια της Μάυρης Θάλασσας) και λίγο βορειότερα, από ένα σερβικό χωριό (*Bare*). Από κάποια προβλήματα χρονολογήσεως συνοδεύονται πάντως και αυτά τα ευρήματα. Παρόμοια εικόνα δί-

δεται επίσης με την εξέταση της λέξεως "χρυσός", μια αποθαυραυντική χροιά ανάμεσα σε άλλα ενθαυραυντικά αποτελέσματα (σσ. 101-102 και 277).

Επτά σελίδες αφιερώνονται στο ζήτημα του υποστρώματος. Εδώ θα ήθελα να επισημάνω αυτό το οποίο τονίζει και ο σ. και το οποίο ίσως δεν είναι ευρύτερα γνωστό: τα διάφορα επιθήματα, όπως *-σσός*, *-νθ*, *-ανδα*, *-wanda* κτλ., καλύπτουν μια εξαιρετικά μεγάλη περιοχή - από τη Μικρασία μέχρι και την Βιέννη (μερικά τοπωνυμικά στοιχεία π.χ. της βόρειας Γιουγκοσλαβίας ή το ποτάμι της Ουγγαρίας Τίσας [Tisza], μπαίνουν σ' αυτόν τον κύκλο), χωρίς πάντως να μπορούν να αντιστοιχηθούν πρώιμοι πολιτισμοί στα στοιχεία αυτά. Το πρόβλημα συζητείται, γράφει ο σ., από την εποχή του Kretschmer και χρήζει ακόμα τελικής λύσεως.

Ενα άλλο σημείο που αξίζει να τονισθεί είναι το "αστικό λεξιλόγιο", δηλ. στοιχεία από υπόστρωμα, τα οποία αντικατοπτρίζουν μια αστικοποίηση υψηλού επιπέδου. Εννοούνται λέξεις όπως *ἄσάμινθος*, *ἄξινη*, *κύανος* ('πέτρα') *πλίνθος* κτλ. Ο σ., χωρίς να προβληματισθεί σχετικά με την ετυμολογία τους, θεωρεί τις λέξεις αυτές σημιτικής (ακκαδικής κ.ά.) προελεύσεως. Πρόβλημα αποτελεί κατ' αυτόν το πώς τα στοιχεία μεταφέρθηκαν στο υπόστρωμα, για να εισέλθουν μετά στο λεξιλόγιο της ελλ. γλώσσας. Υποστηρίζει ότι πρόκειται για λέξεις-δάνεια στο (πελασγικό ή άλλο) υπό-

στρωμα, οι οποίες στη συνέχεια θα περιληφθούν στο λεξιλόγιο των ομιλητών της Ελληνικής¹⁵.

Ακολουθεί μια πολύ εκτενής επισκόπηση της Μικρασίας και των Χετταίων. Θα ήθελα να περιορισθώ στις εξής λεπτομέρειες: αναφέρει και αναιρεί την λεγόμενη Ινδο-Χεττική θεωρία επισημαίνοντας ότι ε-

πρόκειται για λανθασμένη ερμηνεία της χεττιτικής μυθολογίας. Αναφέρει ομοιότητες από διάφορους τομείς μεταξύ Ελλήνων και Χετταίων και κρίνει ότι πρόκειται μάλλον για φαινομενικά πράγματα¹⁶.

Ελέχθη προηγουμένως ότι στην διαμάχη των Gamkrelidze και Ivanov εναντίον Djakonov ο σ. συμμερίζεται

15. Ο σ. στηρίζεται στο άρθρο του O. Szemerényi (*The origins of the Greek lexicon: ex Oriente lux* - JHS 94, 1974, 144-157 [= Scripta Minora III, 1987, σσ. 1441-1454]). Η στάση του σ. πάντως ξενίζει λίγο. Έχει υποστηριχθεί από αρκετούς ότι μερικά στοιχεία μπορούν να ετυμολογηθούν εύκολα από ινδοευρωπαϊκό ("πελασγικό" ή όπως και να ονομασθεί) υπόστρωμα: π.χ. τόσο το *ἀσάμινθος* όσο και το *ἄξινη* θα μπορούσαν να έχουν ΙΕ ετυμολογία: πβ. το *ak- στο *ἄκμων*. (Το *ἀσάμινθος* από ουρανικοποίηση. Ειδικά, όσον αφορά στην δήθεν σημιτική προέλευση αυτής της λέξεως, ο Szemerényi - Scr. M. σσ. 1446 και 1449 - δεν εκφράζεται πολύ καθαρά). Πβ. H. Reichelt, *Der steinerne Himmel* - IF 32, 1913, 23-57: *Ἄκμων* "Steinhimmelgott" (σ. 57), που παραλληλίζει με τον λιθουανικό θεό "Akmo" (σ. 56) και με πολλά άλλα μυθολογικά στοιχεία, παραπέμποντας επίσης στον Ησύχιο και αρχαίους συγγραφείς. Δεν μπορεί να συζητηθεί εδώ το πρόβλημα του υποστρώματος ή υποστρωμάτων (σημ.: ούτε και ο σ. απορρίπτει *περισσότερα* υποστρώματα). Εγώ θεωρώ πειστική την άποψη ότι υπήρξε ΙΕ υπόστρωμα στον ελλαδικό χώρο. Έτσι αποφαίνεται λ.χ. ο W. Brandenstein (*Griechische Sprachwissenschaft* I. Βερολίνο, Walter de Gruyter, 1954, σσ. 23-24). Ο J. Harmatta, στα μαθήματά του και σε πολυάριθμα άρθρα (π.χ. *Das Pelasgische und die alten Balkansprachen* - BalKE IX, 1, 1964, 41-44) αντιπροσωπεύει καθαρά αυτήν την άποψη. (Ο Harmatta δέχεται τον χαρακτηρισμό του "κυρίως πελασγίζοντος" από τον Μ. Σακελλαρίου. Πβ. Μ. Sakellariou, *Peuples préhelléniques d'origine indo-européenne*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977, σ. 321 και σημ. 2.: [Ο Η. είναι μεταξύ των] "pelasgisants" proprement dits'. Ο Σ. εκφράζει συγκαταληπτική επιδοκιμασία ήδη στον πρόλογο: "Je crois avoir pu rendre évident que les recherches de V. Georgiev, A. Carnoy, A. J. Van Windekens, O. Haas, W. Merlingen, J. Harmatta, L. Gindin n'ont pas été aussi vaines que le prétendent leurs adversaires", σσ. 8-9). Επίσης ο Fritz Lochner-Hüttenbach (*Die Pelasger*, Βιέννη, Gerold & Co., 1960, 139 κ.ε.) υιοθετεί αυτήν την άποψη. Η συμβολή του τελευταίου όμως δεν έγκειται τόσο στην αποτίμηση των λεπτομερειών όσο στην συγκέντρωση, δίνοντας μετάφραση στα γερμανικά, όλων των στοιχείων γύρω από τους Πελασγούς. (Σημειώνω ότι ο L.-H., ακολουθώντας μια πρόταση του Brandenstein, διακρίνει "echt Pelasgisch" και "Pseudopelasgisch" [σ. 181]). Από την άλλη πλευρά ωστόσο, ο Makkay, προσωπικά, κλίνει προς τον μη ΙΕ χαρακτήρα της Πελασγικής (σ. 105) - πράγμα που τον φέρνει αντιμέτωπο με τον Σακελλαρίου. Πβ. ένθ. α., σ. 321: "De notre côté, nous avons pu constater que les Pélasges étaient réellement des Indo-Européens [...] et nous n'avons dissimulé le fait que la langue des Pélasges [...] comportait également des éléments pré-indo-européens." Όμως επίσης αρνητικά αποφάνθηκε τελευταίως ο A. Bartoněk: *Eirene* 28, 1993, σ. 5.
16. Στη σ. 117 γράφει ότι αναφορικά με την προέλευση των Χετταίων η αρχαιολογία αδυνατεί να προτείνει μια κάπως πειστική θεωρία. Πβ. όμως και αυτά που γράφει στον Επίλογο για την θεωρία του J. Harmatta.

συνήθως τις απόψεις του τελευταίου. Πολύ ωφέλιμα είναι αυτά που παρουσιάζει από τα γραφόμενα του D. Με αφορμή την πρόταση των "Διδύμων" για τους Χετταίους, την Μικρασία και την "πρωτοπατρίδα", ο D. μελέτησε τις προτάσεις των δύο για μεταναστευτικές κινήσεις και έκανε μερικούς αριθμητικούς υπολογισμούς: οι Έλληνες, π.χ., θα είχαν χρειασθεί 2000 χιλιόμετρα για να φθάσουν στην σημερινή τους πατρίδα από την κοιτίδα που προτείνουν οι "Δίδυμοι" (δηλ. Βόρεια Μεσοποταμία), ενώ από την κοιτίδα του D. (Σιδηραί Πύλαι¹⁷) 750 μόλις χιλιόμετρα. Ακόμα πιο περιέργη είναι η εικόνα που δίνουν για τους Αρχαίους Ιταλούς (Italici): στο σύστημα του D. θα χρειάστηκαν να κάνουν 1200 χιλιόμετρα, ενώ σ' αυτό των "Διδύμων" 11000! (Σημειωτέον ότι το διάστημα αυτό θα ήθελε στο σύστημα των Gamkrelidze-Ivanov 15000 χρόνια οδοιπορίας! Οι Αρ-

χαίοι Ιταλοί θα βρίσκονταν ακόμη καθ' οδόν!). Και πάλι τονίζει ο σ. ότι απλώς δεν είναι λογικό η κοιτίδα να τοποθετηθεί στην περιφέρεια και όχι στο κέντρο. Επίσης, θα είχαν υπάρξει στο οδοιπορικό των λαών συναντήσεις τέτοιες, οι οποίες όμως δεν τεκμηριώνονται. (Παραδέχεται πάντως ότι το όλο αυτό ζήτημα είναι τόσο εκτενές ώστε μια ανάλυση εις βάθος να υπερβαίνει τα όρια του βιβλίου).

Μερικές σελίδες αφιερώνει ο σ. στον Πολιτισμό των Κουργάν, η δυτική άκρη του οποίου εκτείνεται μέχρι και την Μεγάλη Ουγγρική Πεδιάδα, και στις απόψεις της Marija Gimbutas. Ύστερα από μερικές λεπτομέρειες και διευκρινήσεις, επικαλούμενος μεταξύ άλλων τον J. Harmatta¹⁸, θεωρεί αποδεδειγμένο ότι οι φορείς του πολιτισμού αυτού πρέπει να ήταν οι Ινδο-Ιρανοί ή οι Πρωτοϊρανοί και όχι οι φορείς της ΙΕ πρωτογλώσσας (σσ. 144-148). Πα-

-
17. Η πρόταση του Djakonov για μια κοιτίδα, χωρίς να το αναφέρει ρητώς, συμπίπτει με την περιοχή των πολιτισμών Kögös-Starčevo (σ. 133). Πβ. επίσης τα όσα γράφει ο W.P. Lehmann (1992) σχετικά (σσ. 38 κ.ε.). Στις σσ. 41-42 ο Djakonov, στο γράμμα του, εξετάζει ρητώς τα Βαλκάνια ως ενδεχόμενη "πρωτοπατρίδα". Ο Lehmann ο ίδιος κρίνει ότι οι "αλληπάλληλες συνέχειες διαλέκτων" ("aufeinanderfolgende Dialektkontinua" - έκφραση παρμένη από τον Djakonov) πιο πιθανώς να εντοπίζονται βορειώς της Μαύρης και Κασπίας Θάλασσας (σ. 79).
18. σ. 148. Σημειωτέον ότι οι επαφές Ιρανό-Φιννοούγγρων έχουν μεγάλη αρχαιολογική και ιστορική σημασία και για τις δύο ομογλωσσίες. Η ουγγρική γλώσσα διαθέτει μερικές λέξεις-δάνεια από την Ιρανική και μάλιστα από πολύ διάφορες περιόδους, επίσης πολύ πρώιμες. Ένα γνωστό τέτοιο στοιχείο είναι το αριθμητικό ezer ('χίλια') και το ουσιαστικό asszony ('κυρία, γυναίκα'). Στον Επίλογο (σ. 255) ο σ. αναφέρει πέντε λέξεις αυτής της τάξεως πολύ μεγάλης χρονολογικής ηλικίας: szarv, száz, méz, méh, árva ('κέρας, εκατό, μέλι, μέλισσα, ορφανός'). Μια πρώτη άποψη του ειδικού σ' αυτά τα θέματα J. Harmatta για την ταύτιση των φορέων του πολιτισμού Κουργάν με Ινδο-Ιρανοί ή Πρωτοϊρανοί διατυπώνεται στον συλλογικό τόμο *Magyar Őstörténeti Tanulmányok (MÓT)* ('Μελέτες γύρω από την ουγγρική προϊστορία') Βουδαπέστη, Akadémiai Kiadó, 1977, σ. 168.

ρατηρεί επίσης ότι τελευταίως και η ίδια η Gimbutas άρχισε να αναθεωρεί τις απόψεις της¹⁹.

Αρκετές σελίδες αφιερώνονται στην ορολογία καλλιέργειας της γης και γενικά σ' αυτήν της γεωργίας. Βασιζόμενος εν μέρει στις έρευνες του E. Benveniste, επισημαίνει ότι οι ονομασίες των τετραπόδων κατοικίδιων ζώων (και στοιχείων επιμέρους λεξιλογίου) αντιστοιχούν ως επί το πλείστον και στον ευρωπαϊκό και στον ινδο-ιρανικό κλάδο, έχουν δηλ. κοινή υποτιθέμενη ρίζα και σημασία, πράγμα που δεν συμβαίνει στο λεξιλόγιο της γεωργίας. Οι ευρωπαϊκές γλώσσες - μέσα από τους ομιλητές τους - ζούσαν ακόμη πολύ κοντά σε μια κατάσταση όπου, προφανώς, όχι μόνο διέθεταν κοινό παρελθόν στην καλλιέργεια γης (επί μακρόν) αλλά και το σχετικό λεξιλόγιο είναι πλουσιότατο και δείχνει μια ανεπτυγμένη γεωργία. Το αντίστοιχο λεξιλόγιο του ινδο-ιρανικού κλάδου δεν είναι τόσο πλούσιο, δείχνει πολλές διαφορές και φαίνεται να ανήκει σε ένα στρώμα μικρότερης χρονολογικής αποστάσεως. Χαρακτηριστική είναι η λέξη *αγρός* - η ελληνική λέξη συμπίπτει με τον υποτιθέμενο τύπο - η οποία ετυμολογείται από το "άγω": η ελληνική λέξη σημαίνει 'καλλιεργημένη γη', το αντίστοιχο λατινικό *ager* 'περιοχή

της που ανήκει σε μία πόλη', το γερμανικό *Acker* είναι πάλι 'αγρός' (καλλιεργημένη γη) ενώ το αρχαίο ινδικό *ájrah* σημαίνει 'κάμπος, περιοχή' (στην πιο αρχαία Βεδική: 'πεδιάδα, κοιλάδα ποταμού'), που είναι η πιο αρχαία σημασία της λέξεως, ενώ στις δυτικές γλώσσες εμφανίσθηκε καινούργια σημασία. Από πολλά άλλα στοιχεία εξάγεται, μεταξύ άλλων, ένα καιρίο συμπέρασμα χρονολογικής φύσεως: η ΙΕ πρωτογλώσσα πρέπει να υπήρξε πριν από την νεολιθική εποχή (πριν από δηλ. το 7000 π.Χ. περίπου). Παρόμοιο μέσο χρονολόγησης είναι η λέξη 'χοίρος' σε ορισμένες φιννοουγκρικές γλώσσες (στη Φιλανδική *porras*) η οποία δείχνει *ουράνωση*. Η λέξη πάρθηκε από μια ιρανική διάλεκτο, δηλ. μετά την διάσπαση της πρωτογλώσσας, αλλά πριν από τη διάσπαση της ινδο-ιρανικής ομογλωσσίας (στην χρονολόγηση παίζουν ρόλο και τα φωνήεντα) (σσ. 170-172).

Ο J. Harmatta έχει εξετάσει το ζήτημα του αλόγου: το ελληνικό ἵππος στην Γραμμική Β μαρτυρείται ως *iko* (δηλ. *hikwos*). Ο Harmatta ανάγει αυτόν τον τύπο σ' ένα *yikwos το οποίο όμως δεν μπορεί να συνεχίσει άμεσα το υποτιθέμενο **ekwo-*. Οι Έλληνες πρέπει να δανείστηκαν την λέξη από μια άλλη ΙΕ διάλεκτο.

19. Το έργο αυτής της μεγάλης φυσιογνωμίας των ινδοευρωπαϊκών σπουδών πρέπει να θεωρείται πλέον δεδομένο και ολοκληρωμένο: η Marija Gimbutas απεβίωσε στις 2 Φεβρ. 1994. Βλ. Miriam Robbins Dexter, *Marija Gimbutas, In Memoriam* (JIES 22, 1&2, 1994, I-III).

Υποθέτει ότι οι Έλληνες θα ζούσαν κατά την νεολιθική εποχή σε μια περιοχή όπου το αγριάλογο ήταν άγνωστο, και έτσι η Πρωτοελληνική έχασε το *ekwo-. Στην θεωρία του οι Έλληνες δέχθηκαν τον καινούργιο τύπο από την πρωτοδακική-μυσιακή ομογλωσσία, όπου ο ΙΕ τύπος συνεχίστηκε ως *yekwo-. Η υιοθέτηση του τύπου θα έγινε στην περιοχή της Βόρειας Θεσσαλίας ή της Μακεδονίας στις αρχές της 2ης χιλιετίας π.Χ. Η θεωρία του Harmatta, συνεχίζει ο σ., δίνει άλλη μια λαβή γύρω από την έλευση των Ελλήνων και την χρονολόγησή της²⁰. Προβληματικό είναι πάντως το πού ακριβώς ζούσαν οι φορείς της ομογλωσσίας αυτής στην νεολιθική εποχή και πού και πώς είχαν γνωρίσει το άλογο. Ούτε ξέρουμε αν, στην νεολιθική εποχή και μετά, ζούσε το αγριάλογο στις περιοχές ανάμεσα στην Ουκρανία και την Θεσσαλία. Η τοποθέτηση αυτή αποκτά ιδιαίτερη σημασία καθώς επισημαίνεται ότι, αντίθετα με την παλαιά άποψη, το αγριάλογο ζούσε αδιάκοπα στην Λεκάνη των Καρπαθίων από την Μεσολιθική

μέχρι και την Χαλκοκρατία. (Ευρήματα οστών υπάρχουν στο υλικό της Γραμμωτής Κεραμικής της Δυτ. Ουγγαρίας, του Πολιτισμού Kőrös-Starčevo και επίσης στο υλικό που συνεχίζει αυτούς τους πολιτισμούς εξ'εξέλιξως, σσ. 177 και 281)²¹.

Από τις σελίδες που ακολουθούν και οι οποίες αναλύουν πολλές φορές άκρως πολύπλοκες διαδικασίες αρχαιολογικών-γλωσσικών εξελίξεων στην Λεκάνη των Καρπαθίων και στις γύρω περιοχές (Σλάβοι, Βάλτες κτλ.), θα ήθελα να υπογραμμίσω τον ρόλο του ποταμού Δνειπέρου ως διαχωριστικής γραμμής ανάκαθεν στην ιστορία, ήδη από την μεσολιθική εποχή (σσ. 179-180), δηλ. από την 9η με 8η χιλιετία π.Χ. περίπου. Ακολουθεί επισκόπηση των επαφών των λαών της βαλτικής και της φιννοουγγρικής περιοχής, για να κλείσει το τρίτο κεφάλαιο με ορισμένες παρατηρήσεις αναφορικά με το υδρωνυμικό υλικό της Αρχέγονης Ευρώπης με βάση τις εργασίες του H. Krahe και του W.P. Schmid. (Ο M. θεωρεί άδικη την άποψη η οποία χαρακτηρίζει τον Krahe ξεπε-

20. Τελευταίως, ο Giuliano Bonfante, ο οποίος δεν αναφέρει την θέση Harmatta, χρονολογεί την διείσδυση του, κατά τη γνώμη του, ιλλυρικού τύπου ἵππος περί το 1700 π.Χ. Εξηγεί την δάσυνση και την τροπή e > i επίσης από την Ιλλυρική (JIES 24, 1996, 111-112).

21. Ο Harmatta ασχολήθηκε με το σημαντικότερο αυτό ζήτημα πολύ περισσότερο από ό,τι ο σ. φαίνεται να έχει υπ' όψη του και επανερχόταν κατά τις παραδόσεις του συχνά σε αυτό. Με την ευκαιρία να αναφέρω ότι ο Harmatta, καλεσμένος από το Πανεπιστήμιο Αθηνών, στις 18 Νοεμβρίου 1965 έδωσε διάλεξη με τίτλο *The Prehistory of the Greek Language*. Το κείμενο της ομιλίας του, με πολύ λίγες μόνο τροποποιήσεις, δημοσιεύθηκε αργότερα στα Χρονικά του Πανεπιστημίου ELTE της Βουδαπέστης με τον ίδιο τίτλο (AUB [phil] III, 1975, pp. 3-10). Ο σ. εδώ, αναφορικά με το άλογο και την έλευση των Ελλήνων, αλλά και πιο κάτω, λαμβάνει υπ' όψιν και αυτό το άρθρο.

ρασμένο και αναφέρει για παράδειγμα τον E. C. Polomé στον πρόλογο του *Proto-Indo-European*, 1987, [σ. 10] σσ. 219, 284, σημ. 265. Βλ. σημ. 1 ανωτέρω).

Σχετικά με τα όσα διαδραματίστηκαν ανατολικά του Δνειπέρου θα ήθελα να σημειώσω ότι η λεγόμενη Ινδο-Ουραλική θεωρία, παρά τη συμβολή του B. Collinder, του A.-M. Uesson κ.ά. στερείται πειστικής βάσεως και πρέπει να απορριφθεί, και επίσης το ότι οι απόψεις για μια πρωτοπατρίδα των φιννοουγκρικών λαών πέραν των Ουραλίων αναιρούνται: δεν υπάρχει - στην άποψη του σ. - καμιά αρχαιολογική ένδειξη για διέλευση των λαών αυτών διά της οροσειράς (σσ. 195-196).

Όσον αφορά στα υδρωνυμικά ζητήματα, πολύ σημαντική φαίνεται η συμβολή του Schmid ο οποίος, ύστερα από την Alt-Europa, εξέτασε και το υλικό των Βαλκανίων, με αποτέλεσμα να εντοπίσει μια διαχωριστική γραμμή στα δυτικά της Θράκης και της Μακεδονίας, κατά μήκος περίπου του Αλιάκμονος. Βορείως της γραμμής αυτής τα ονόματα των ποταμών συμμετέχουν στο ονοματικό σύστημα της Αρχέγονης Ευρώπης, διαθέτοντας δηλ. συγγένεια ονοματολογίας μέχρι και, π.χ., τις Βαλτικές χώρες, νοτίως όμως όχι, ενώ ο λεξιλογικός πλούτος της Ελληνικής συγγενεύει πολλαπλώς με αυτόν των βαλτικών κ.λ. γλωσσών. Ο Schmid εξηγεί αυτήν την διαφορά με το ότι οι Πρωτοέλληνες θα ζούσαν δίπλα σε ανατολικές ομογλωσσίες -

φορείς του υδρωνυμικού υλικού της Alt-Europa, αλλά συγχρόνως και δίπλα σε ακόμη πιο ανατολικές ομογλωσσίες, δηλ. τους Ινδο-Ιρανούς. Τώρα, το υδρωνυμικό υλικό της Αρχέγονης Ευρώπης θα εξελίχθηκε στο σύστημα αυτό που διαπιστώνει η έρευνα, σε μια περίοδο που οι Έλληνες είχαν ήδη αναχωρήσει και αφήσει πίσω τους την διπλή αυτή γειτνίαση. Από αυτήν και από πολλές άλλες λεπτομέρειες το συμπέρασμα του Schmid είναι, ότι η πρωτοπατρίδα των Ελλήνων θα υπήρξε βορείως της Μαύρης Θάλασσας.

Για άλλη μια φορά, παρατηρεί ο σ., καταλήξαμε στο ίδιο περίπου συμπέρασμα, και - πράγμα που δεν εκπλήσσει πια κανέναν - για άλλη μια φορά πρέπει να παρατηρήσουμε ότι λείπουν οι αρχαιολογικές βάσεις και οι ικανοποιητικές αρχαιολογικές θεωρίες.

Το IV. Κεφάλαιο εισάγει - με παρατηρήσεις θεωρητικής φύσεως - και προετοιμάζει την ανακεφαλαίωση των απόψεων του σ. Το σύστημά του έχει ως βάση την *γεωγραφική έκταση* ως την πιο λογική επιλογή, ενώ η βάση μπορούσε να είναι πολιτιστικά ή και χρονολογικά στοιχεία (σσ. 224-5) και ενόψει της *συνεχίας* η οποία τονίσθηκε προηγουμένως προσπαθεί να κρατήσει το μοντέλο του ανοικτό τόσο στο παλαιότερο όσο και στο νεώτερο άκρο του. Ανάλογα, η μέθοδος, η οποία ονομάστηκε ανωτέρω *διαχρονική έρευνα μεγάλων αρχαιολογικών περιοχών*, μπορεί να ακολουθεί δύο κατευθύν-

σεις: προς τα πάνω ή προς τα κάτω, δηλ. με αφετηρία κάποια πολύ παλαιά εποχή, για να προχωρεί προς τις ιστορικές εποχές ή τανάπαλιν. (Αναφέρει παραδείγματα και επιχειρήματα υπέρ και κατά, επιλέγει δε την πρώτη). Αξιολογεί τον ρόλο του πηλού και του κεραμικού, για να μπορέσει να πείσει τους σκεπτικιστές όσον αφορά στην πολύ μεγάλη σημασία της κεραμικής για την χρονολόγηση και για άλλα συμπεράσματα της αρχαιολογίας. Με βάση, για άλλη μια φορά, τις παρατηρήσεις του Djakopon αναφέρει ότι η Γραμμωτή Κεραμική, η οποία εκτείνεται σε περίπου ένα εκατομμύριο τετραγωνικά χιλιόμετρα(!) – από την δυτική άκρη της Γαλλίας (πλην μιας στενής παραλιακής λωρίδας) μέχρι και το δέλτα του Δουνάβειως (βλ. χάρτη σσ. 92-93, αρ. III) – παρουσιάζει με σχεδόν γεωμετρική ακρίβεια τα ίδια μοτίβα. Αναφέρει ευρήματα, από περιοχές με εκατοντάδες χιλιόμετρα απόσταση μεταξύ τους, τόσο όμοια ώστε και οι ειδικοί να δυσκολεύονται να τα διακρίνουν, και συμπεραίνει ότι μια τέτοια ομοιότητα – όπως λέει η λογική – πρέπει να προϋποθέτει έναν πληθυσμό ο οποίος μιλούσε ή την ίδια γλώσσα ή συγγενείς διαλέκτους. (Πράγμα που δεν πρέπει να σημαίνει φυσικά, – σύμφωνα με την γνωστή διαπίστωση – ότι οι λαοί π.χ. στις δύο άκρες της συνεχείας θα καταλάβαιναν ο ένας τον άλλο οπωσδήποτε, σσ. 230 -231). Ελλείποντος λοιπόν θετικότερου μέσου ταυτίσε-

ως πρέπει – έστω και δοκιμαστικά – να χρησιμοποιήσουμε τις διαχωριστικές γραμμές μεγάλων αρχαιολογικών περιοχών ως εθνολογικά-γλωσσικά σύνορα. Αν δεν το κάναμε αυτό θα στερούσαμε τον εαυτό μας, γράφει ο σ., ενός προσφερόμενου επιστημονικού μέσου και δεν θα βρίσκαμε άλλο (σ. 233).

Το μοντέλο λοιπόν του σ. χαράζει τα όρια παρόμοιων αρχαιολογικών μονάδων και στη συνέχεια, κάνοντας τις απαραίτητες επιλογές, θα παρακολουθήσει χρονολογικά τις επιλεγμένες περιοχές.

Η στιγμή που επιλέγει ο σ. για παρακολούθηση είναι η 5η χιλιετία π.Χ. (πβ. ανωτέρω το II. Κεφάλαιο), για να φθάσει διά μέσου της 4ης στην 3η χιλιετία π.Χ.. Οι ενότητες οι οποίες θα δεχθούν την χρονολογική τομή και τις οποίες έχει διευκρινίσει πιο πάνω (βλ. χάρτη και εξηγήσεις στις σσ. 91-93) είναι οι εξής: I: Αιγαιο-Ελλαδο-Βαλκανική Ομάδα, II: Στέπα (Ινδο-Ιρανοί), III: Κεντρο-Ευρωπαϊκή (Γραμμωτή Κεραμική και επεκτάσεις της, λεγόμενη Alt-Europa), IV: Μεσογειακή, V: Ατλαντική (Μεγαλιθική), VI: Βορειοευρωπαϊκή-Νοτιοσκανδιναβική, VII: Βορεινή (Υπερβόρεια), VIII: Μεγάλη Ανατολικοευρωπαϊκή Πεδιάδα-Ταϊγκά (Περιοχή των Φιννο-ούγγρων).

Δεν είναι δυνατή στο παρόν άρθρο η παρακολούθηση όλων των περιοχών, και όλων των επιχειρημάτων του συγγραφέα. Πρωτ' απ' όλα θα επιλεγούν εδώ ως σημεία ενδια-

φέροντος οι σελίδες οι οποίες ασχολούνται με την προέλευση των Ελλήνων. Κύριος στόχος βέβαια του εν λόγω βιβλίου δεν είναι η έρευνα της ελλ. προϊστορίας αλλά αυτής των ΙΕ λαών, και όντως η εικόνα που δίνει είναι συνήθως ισορροπημένη.

Στο πρώτο στάδιο, την 5η χιλιετία, θα υπήρχαν στην Ευρώπη ήδη το λιγότερο τέσσερις περιοχές που γνώριζαν την γεωργία. Αυτή με τις πιο παλαιές ρίζες είναι φυσικά η 1η ομάδα, η οποία, καθυστερημένα μεν, αλλά πάντως πρώτη, δέχθηκε τους νεωτερισμούς στην καλλιέργεια της γης από τα κέντρα της Μικρασίας και της Εγγύς Ανατολής. (Εκεί η γεωργία εμφανίσθηκε στην 8η με 6η χιλιετία). Βόρεια σύνορα της ομάδας είναι η Λεκάνη των Καρπαθίων και η Μολδαβία, η δε προσφορά της είναι μοναδική: από εδώ εισήχθησαν στην Ευρώπη όλα τα στοιχεία τα οποία διεμόρφωσαν εκεί την Νεολιθική εποχή. Στη Στέπα (2η ομάδα) υπήρξαν πληθυσμοί που ζούσαν από κυνήγι και συλλογή τροφής (κυνηγοί και τροφοσυλλέκτες), ενώ πολύ σποραδικά από τη γεωργία.

Η 3η ομάδα εμφανίζει στο στάδιο αυτό μια ιδιόμορφη εικόνα: είναι εξαιρετικά ενιαία μέσα από μια εξαιρετικά γρήγορη εξέλιξη. Σε απόσταση χιλίων χιλιομέτρων τα ευρήματα είναι τόσο ενιαία ώστε σχεδόν να μην μπορούν να διακριθούν. (Ο σ. αναφέρει ένα αγγείο από το Eitzum, κοντά στο Braunschweig της Γερμανίας, και από το Bieske, κά-

που 40 χμ. δυτικά της Βουδαπέστης). Η διάδοση των μοτίβων αυτών από ένα συγκεκριμένο κέντρο δεν μπορεί να αποδειχθεί, γράφει ο σ., διότι με όλο τον πλούτο των ευρημάτων, ένα τέτοιο κέντρο δεν μπόρεσε να βρεθεί. Ανάγκη λοιπόν είναι, παρατηρεί, να υποθέσουμε ότι οι επιδράσεις αυτές έρχονταν, εξ αρχής, από το νότο και διαδίδονταν, με τις απαραίτητες και λογικές τροποποιήσεις, από χέρι σε χέρι και από οικισμό σε οικισμό - *μεταξύ συγγενών*. Αντιθέτως, στις άκρες, η μεγάλη αυτή ενότητα τελειώνει αρκετά απότομα: δυτικά στην περιοχή του ποταμού Ρήνου, και ανατολικά στις περιοχές των ποταμών Δνειστέρου και Priet. (Παραλείποντας τις λοιπές ομάδες να παρατηρήσουμε μόνο ότι στο δεδομένο στάδιο οι ομάδες 6-7-8 ζουν ακόμα στην Μεσολιθική τους Εποχή).

Το δεύτερο στάδιο είναι η 4η χιλιετία π.Χ.. Στην 1η ομάδα δεν υπάρχουν σημαντικές εξελίξεις επειδή η "νεολιθικοποίηση" είχε ολοκληρωθεί στο προηγούμενο στάδιο: παρατηρούνται απλώς τοπικές παραλλαγές και κάποια εξάπλωση στις περιθωριακές ζώνες εις βάρος παλαιότερων πληθυσμών. Στην 2η οι πληθυσμοί και πολιτισμοί ζουν τις τελευταίες τους στιγμές και διατηρούν τις κληρονομημένες (από την Μέση Παλαιολιθική Εποχή) δομές τους, για να δεχθούν σύντομα την επιδρομή των φορέων του Πολιτισμού των Κουρκάν.

Στην 3η ομάδα παρατηρούνται

πάλι αξιοσημείωτες εξελίξεις. Βλέπουμε μια "εσωτερική" εξάπλωση (αποψίλωση δασωμένων περιοχών με εμπρησμό) και μια εξωτερική εξάπλωση (δηλ. κατάκτηση "ξένων" περιοχών): δυτικά μέχρι και το Σηκουάνα, ανατολικά μέχρι τον ποταμό Mureș (Ρουμανία) και τις γύρω περιοχές. Η εξάπλωση αυτή επηρεάζει ακόμη και την, κατά τα άλλα αρκετά ανεξάρτητη 4η ομάδα, με αποτέλεσμα να εμφανισθεί στην Ιταλία μια τοπική παραλλαγή: *ceramica lineare* (σ. 241). (Στις λοιπές ομάδες, σε αδρές γραμμές, λείπει ακόμα η γεωργία - πράγμα που αποδεικνύει, γράφει ο σ., ότι η "νεολιθικοποίηση" της Ευρώπης πραγματοποιήθηκε διά μέσου του Αιγαίου).

Έτσι φθάνουμε στο τρίτο στάδιο, την 3η χιλιετία (φυσικά με χρονολογική απλοποίηση επειδή η γενική εικόνα αρχίζει να ποικίλλει όλο και περισσότερο [σ. 242]).

Στην 1η ομάδα διαπιστώνεται πλέον η Χαλκοκρατία και μερικά φαινόμενα αστικοποίησης: αστικά κέντρα, συννοικισμοί, ιεραρχημένη κοινωνία κτλ. Η 3η ομάδα, στην βορειοανατολική ζώνη της, υποχωρεί λίγο προς νότο (προς τα νότια σύνορα της Λεκάνης των Καρπαθίων). Το πιο βόρειο "προωθημένο ορμητήριο" είναι τώρα ο πολιτισμός Vinča (διάδοχος του πολιτισμού Körös-Starčevo). Ο

πολιτισμός Vinča, εκτοπιζόμενος από την Γραμμωτή Κεραμική της Μεγάλης Ουγγρικής Πεδιάδας υποχωρεί μέχρι περίπου τη γραμμή του Δουνάβειος. Οι προεκτάσεις του, ο πολιτισμός του Τίσα (Tisza, σε γερμανόγλωσσα άρθρα: Theiß) όπως και αυτοί που τον συνεχίζουν (ο πολιτισμός Tiszapolgár και ο πολιτισμός Bodrogkeresztúr²²) εξαπλώνονται σιγά σιγά, φτάνοντας μέχρι και τον Δούναβη. Κάτι υποδηλώνει οπωσδήποτε, γράφει ο σ., ότι κατά το ήμισυ της περιόδου αυτής (δηλ. του τρίτου σταδίου), στον πιο μεγάλο γήλοφο ή μαγούλα (α-ραβ. tell) των Βορείων Βαλκανίων, στο Vinča (δεξιά όχθη του Δουνάβειος κοντά στο Βελιγράδι), αφού ο πολιτισμός Vinča συνέχισε να προχωρεί προς νότο, βρέθηκε νεκροταφείο του άλλοτε πιο βόρειου πολιτισμού Bodrogkeresztúr²³. Τη στιγμή αυτή και στο σημείο αυτό έγινε κάτι το μοναδικό: οι συνεχιστές της Γραμμωτής Κεραμικής της Μεγάλης Ουγγρικής Πεδιάδας (Alföld) *πέρασαν τον Δούναβη προς το νότο!* (σ. 243). Η εξέλιξη αυτή μπορεί να ερμηνευθεί ως αρχαιολογικό στοιχείο των μεταναστευτικών κινήσεων που έφεραν στον ελλαδικό χώρο τους μετέπειτα κατοίκους της. Πέρα από αυτό όμως, δεν υπάρχει καλά καλά, γράφει ο σ., άλλη ασφαλής αρχαιο-

22. Για τα ονόματα, την ορολογία και άλλες λεπτομέρειες βλ. επίσης το βιβλίο του N. Kalicz (1980, έ.α.), σ. 74 κ.ά.

23. Στο βιβλίο του Kalicz ο πολιτισμός αυτός χρονολογείται περί το 2200 -2100 π.Χ. (σ. 74).

λογική ένδειξη μιας καθόδου μεγάλων πληθυσμών προς την Ελλάδα ή το πολύ προς το μέσο των Βαλκανίων.

Με όλες αυτές τις δυσκολίες εδώ πάλι πρέπει να γίνει μνεία της θεωρίας του Harmtatta²⁴ ο οποίος εντοπίζει το αρχαιολογικό υλικό της Πρωτο-Μακεδονο-Ελληνο-Φρυγικής ενότητας δυτικά των πολιτι-

σμών Cucuteni και Tripolye²⁵ στον λεγόμενο πολιτισμό της Τρανσυλβανίας (με βάση το κεραμικό υλικό του) και τον πολιτισμό του Τίσσα (σ. 243). Αν δεν είναι όλα αυτά μια απόδειξη ότι οι Πρωτοέλληνες (και, παραμένοντας στο λεκτικό και το πνεύμα της θεωρίας, μαζί τους οι Πρωτομακεδόνες²⁶ και Πρωτοφρύγες) υπήρξαν απόγονοι των φορέων

24. Μεταξύ άλλων επίσης στο άρθρο The prehistory... (βλ. ανωτέρω).

25. Για τον εντοπισμό πβ. David and Ruth Whitehouse, *Archaeological Atlas of the World*, Λονδίνο, Thames and Hudson, 1975, σ. 136. (Επίσης σ. 136. στη βελτιωμένη γερμανική έκδοση: *Lübbes archäologischer Weltatlas*, Übersetzung und deutsche Bearbeitung von Dr. Joachim Rehork, © 1976 Gustav Lübbe Verlag, Bergisch Gladbach).

26. Ο Makay υιοθετεί την θεωρία και ορολογία του Harmtatta. Δεν πρόκειται για άρνηση, όπως θα νομίζαμε με την πρώτη ματιά, απόλυτης ταύτισης Ελλήνων και Μακεδόνων. Η θεωρία κάνει λόγο για την κάθοδο και την έλευση μιας ομογλωσσίας (ομοεθνίας), οι φορείς της οποίας στη συνέχεια χώρισαν σε τρεις εθνότητες. Ο Harmtatta αποδίδει την τριχοτόμηση αυτή σε επιδράσεις του υποστρώματος. Με την έννοια αυτή, όπως μιλάμε για Πρωτοέλληνες, με το ίδιο ακριβώς δικαίωμα μιλάμε επίσης για Πρωτομακεδόνες και Πρωτοφρύγες. Η ομογλωσσία των μελλοντικών τριών (ιστορικών) λαών αυτών μπορούσε να έχει επίσης μια προαιρετική συμβατική ονομασία: π.χ. "Ομογλωσσία Α". Ας μη ξεχασθούν επί του προκειμένου οι κλασικές παρατηρήσεις του Kretschmer (*Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache*, Γοττίγγη, V&R, 1896 [Neudruck: 1970], σσ. 283-288), ο οποίος όμως δεν μιλά τόσο κατηγορηματικά για ιλλυρικό υπόστρωμα - κεντρικό στοιχείο στην κατασκευή του Harmtatta.

Έχοντας υπ' όψιν τη μεγάλη σημασία που έχει αυτό το ζήτημα θα ήθελα να αναφερθώ στα εξής δημοσιεύματα ως πρόσφατη επιμέρους βιβλιογραφία: *Η γλώσσα της Μακεδονίας*, Επιστημονική Επιστασία - Εισαγωγή Γ. Μπαμπινιώτη, Αθήνα, Ολκός, 1992, XXIV+275 (μια επιλογή από κλασικά άρθρα όπως του Χατζιδάκι κ. ά. μέχρι και τα πιο πρόσφατα του Μπαμπινιώτη κ.ά.), *Ελληνική Διαλεκτολογία* (Ετήσια έκδοση διαλεκτολογικών μελετών) 3ος τόμος 1992-1993 *Αφιέρωμα στη Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη, Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη 1993, σσ. 162. Ολόκληρος ο τόμος αυτός αφιερώθηκε στα γλωσσικά ζητήματα της Μακεδονίας με άρθρα Ι. Προμπονά, Α. Παναγιώτου, Γ. Α. Τσοπανάκη κ.ά. Ειδικά αναφέρομαι στη *Βιβλιογραφία* της Ά. Παναγιώτου (Αρχαία Μακεδονία) και του Α. Ν. Κατσάνη (Νεώτερα Μακεδονικά), σσ. 113-145 και 147-162 αντιστοίχως, και *Ιστορικοί Ελληνικοί Χώροι. Μακεδονία. 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού* Γενική Εποπτεία Μ.Β. Σακελλαρίου, Ακαδημαϊκού, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1993, σσ. 576 (συμβολές του Μ. Σακελλαρίου κ.ά., ειδικά δε Μ. Σακελλαρίου: *Οι κάτοικοι* [της Αρχαίας Μακεδονίας], σσ. 46-63). (Με πόσο δύσκολο χώρο έχουμε να κάνουμε μας δείχνει πιο καθαρά απ' όλα νομίζω η περίπτωση του Καλλέρη: *Les anciens Macédoniens. Étude linguistique et historique* par Jean N. Kalléris, Docteur ès-Lettres de l'Université d'Athènes... Tome I. Athènes, Collection de l'Institut Français d'Athènes 81, 1954 XXVI+328+1 carte. Το έργο αξιολογείται από δέκα περίπου βιβλιοκρισίες που κυμαίνονται μεταξύ πλήρους ε-

του πολιτισμού του Τίσσα, αποδεικνύουν πάντως ότι κάποιοι όψιμοι διάδοχοι των φορέων της Γραμμωτής Κεραμικής έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στον αφανισμό του πολιτισμού Vinča και στις εξελίξεις μιας ολόκληρης περίπου χιλιετίας στα Βαλκάνια. Δεν μας μένουν πολλές άλλες επιλογές, προειδοποιεί ο σ., επειδή πολύ σύντομα, 200 χρόνια περίπου αργότερα οι Έλληνες εμφανίζονται στο προσκήνιο της ιστορίας: μπροστά στις πύλες της Ελλάδος. Υπάρχουν δηλ. σαφείς πηγές, ενδείξεις, ευρήματα. Το καλύτερο που μπορούμε να πούμε είναι ότι την προέλευση των Πρωτοελλήνων πρέπει να την αναζητήσουμε στο δεύτερο μισό της 3ης χιλιετίας π.Χ. ανάμεσα στις εξελίξεις του βόρειου μέρους των Βαλκανίων και του κάτω ρου του Δουνάβευς.

Στη συνέχεια ο σ. παρατηρεί ότι "κοινό" χαρακτηριστικό των περισσότερων ομάδων είναι οι εσωτερικές εξελίξεις με κάποιες διαφοροποιήσεις αλλά συγχρόνως και η διατήρηση των παλαιότερων διαχωριστικών γραμμών. Η 3η ομάδα με δυτική άκρη την κοιλάδα του Σηκουάνα και κάποια άλλα σημεία στην Ολλανδία και αλλού, φθάνει στα "τελικά" σύνορά της. Από την ανα-

τολική άκρη να σημειώσουμε ακόμα τον σημαντικότερο Πολιτισμό Baden-Pécel (εντυπωσιακή αρχαιολογική ενότητα από το Baden, κοντά στη Βιέννη, μέχρι και τις ανατολικές και νότιες προεκτάσεις της οροσειράς των Καρπαθίων), ο οποίος διαδέχεται εξ'εξελίξεως, πολύ καθαρά, από το τέλος της τρίτης περιόδου, το 2100 περίπου, τους λαούς της προηγούμενης Γραμμωτής Κεραμικής. Καταπληκτική, όσο λογική και σωστή είναι η γνώμη που παραθέτει ο σ.: η μεγάλη αυτή ενότητα πρέπει να αποτέλεσε συνασπισμό κατά των επιδρομών των φορέων των Κουρκάν (σ. 247). Αυτοί οι λαοί, όπως ελέχθη προηγουμένως, δεν έφθασαν κατ'ουσίαν στην Ευρώπη²⁷ και, εάν γύρω στο 2000 π.Χ. και λίγο πιο νωρίς εντοπίζονται σποραδικά τα ίχνη τους στην Μεγάλη Ουγγρική Πεδιάδα, (έφθασαν μέχρι και τον ποταμό Τίσσα), πολύ σύντομα στη συνέχεια εξαφανίζονται (αυτ.). Μια γεύση, θα λέγαμε, πραγματικών ιστορικοπολιτικών εξελίξεων πριν από τέσσερις χιλιάδες χρόνια.

Το κεφάλαιο κλείνει με την παρατήρηση ότι το σύστημα που μόλις σκιαγραφήθηκε άπτεται πολύ καλά του εξινδοευρωπαϊσμού των "περι-

πιδοκιμασίας και αποδοκιμασίας. Έτσι λ.χ. ο O. Masson (RPh 30, 1956, 87-89) το χαιρετίζει θερμά ενώ ο V. Pisani (Paideia 10, 1955, 505-510) το απορρίπτει σχεδόν εξ'ολοκλήρου και μπορεί να κρατήσει μόνο την κριτική που ο K. ασκεί εναντίον παλαιότερων επιμέρους έργων (σ. 510). Ο δεύτερος τόμος του έργου δεν έχει ολοκληρωθεί και είναι λίγα τα σχετικά βιβλιοκριτικά άρθρα.

27. Βλ. όμως σημ. 13 και την αντιπαραβολή των απόψεων Makkay-Σακελλαρίου.

θωρίων" της Ευρώπης, εξηγεί καλά την ευρωπαϊκή νεολιθική εποχή, αρμόζει στις διαλέκτους της Αρχέγονης Ευρώπης (Βαλτική, Σλαβική, Τευτονική, Κελτική, Ιταλική, Βενετική), και με βάση την περιοχή της Γραμμωτής Κεραμικής εξηγεί επίσης γλωσσολογικές απορίες (πβ. σσ. 19-20). Και αν την "πρωτοπατρίδα" δεν την βρίσκει, βρίσκει πάντως ότι κάτι τέτοιο πρέπει να αναζητηθεί σε μεγαλύτερη χρονολογική απόσταση (σσ. 248-249).

Στον Επίλογο ο σ. συνοψίζει τα γραφόμενά του έτσι ώστε να είναι σε θέση, με προϋπόθεση τα ήδη λεχθέντα, να κάνει και άλλες παρατηρήσεις και να συνθέσει την εικόνα σε ανώτερο επίπεδο. Ο σ. θεωρεί ότι το σύστημά του μοιάζει με είδος συνδυασμού των γενεαλογικών δέντρων και της θεωρίας των κυμάτων. Ξεχωρίζει, μεταξύ 5000 και 2000 π.Χ. τις τρεις μεγάλες ομάδες αποδίδοντας κεντρική θέση και σημασία στην 3η, στην οποία συνάπτονται η 1η και η 2η. Τουλάχιστον δύο, η 3η και η 2η παρακολουθούνται ικανοποιητικά καλά και επίσης συνδυάζονται καλά με τα δεδομένα της γλωσσολογίας. Το σύστημα είναι ελαστικό διότι αρμόζει ικανοποιητικά στις εξελίξεις των περιθωρίων αλλά και επειδή χρονολογικά είναι ανοικτό και προς τα εμπρός και προς τα πίσω. Όσον αφορά στην "πρωτοπατρίδα", η έρευνα της οποίας δεν είναι το κύριο θέμα του βιβλίου, υπάρχουν πάντως αρκετές πιθανότητες να εντοπισθεί, σε μεγαλύτερο όμως

χρονολογικό βάθος, σε κάποιο σημείο της περιοχής που διαμορφώνει η νεολιθική εποχή. (Αφού η νεολιθική εποχή χωρίζεται σε τρεις ενότητες λογικό είναι το συμπέρασμα, ότι η περίοδος της πρωτογλώσσας πρέπει να καθορισθεί πριν από την νεολιθική εποχή). Οι θεωρίες των τελευταίων χρόνων, αν και συχνά δεν έχουν υπ' όψιν τους την Γραμμωτή Κεραμική επιλέγουν συνήθως την περιοχή αυτής και μάλιστα για την περίοδο που υφίσταται η Γραμμωτή Κεραμική (5η με 3η χιλιετηρίδα π.Χ.). Θα λέγαμε, γράφει ο σ., ότι πρόκειται για μια τροποποίηση της θεωρίας του H. Hirt. Υπέρ της απόψεως αυτής είναι μεταξύ άλλων οι ερευνητές: P. Thieme, V. I. Georgiev, R. Crossland, T. Milewski, J. Udolph, W. P. Schmid, O. N. Trubachev, L. Kilian (σσ. 251-252).

Ο σ. θεωρεί ότι τα επιχειρήματα αυτά είναι πολύ περισσότερα και πολύ καλύτερα από αυτά που προτείνουν οι Gamkrelidze - Ivanov ή από αυτά για την θεωρία των κουργάν. Σημειωτέον ότι η περιοχή της Γραμμωτής Κεραμικής έχει ερευνηθεί επαρκώς και δεν προβλέπεται καμιά σημαντική ανακάλυψη που να αλλάξει την εικόνα ριζικά.

Από το πλήθος των αρχαιολογικών πολιτισμών που εξετάζει ή απλώς αναφέρει με σκοπό την ταύτιση με εθνικούς φορείς ξεχωρίζουν οι εξής τρεις ομάδες: πολιτισμός Kőrös-Starčevo (φορείς οι Πρωτο-Θράκες), Cucuteni-Tripolye (πολιτισμός μεταξύ περίπου ρουμανοου-

κρηνικών συνόρων και Κιέβου, φορείς οι Πρωτο-Σλάβοι) και πολιτισμός Lengyel–Tiszapolgár²⁸ (φορείς: Πρωτο-Βάλτες): όλοι αυτοί μέσα στην μεγάλη έκταση της Alt-Europan, περιοχή δηλ. της Γραμμωτής Κεραμικής.

Η περιοχή και ο πολιτισμός των Ινδο-Ιρανών έχουν εντοπισθεί πιο πάνω. Ο σ., με βάση μέρη τις έρευνες του Harappa για Ινδο-Ιρανούς, Φινοούγγους και για γλωσσικές επαφές μεταξύ τους, δίνει μια ακόμη πιο λεπτομερή εικόνα στις σσ. 255-6, και αποδεικνύει ότι η περιοχή των πρώτων δεν μπορεί παρά να ήταν η ουκρανο-νοτιορωσική στέπα, όπου και πραγματοποιήθηκαν οι δανεισμοί εκ μέρους της Πρωτοφινοογγικής. Πέντε-έξι τέτοιες λέξεις σώ-

ζονται μέχρι σήμερα π.χ. στην ουγγρική γλώσσα (βλ. ανωτέρω). Οι Ινδο-Ιρανοί λοιπόν, από την ανατολική πλευρά, υπήρξαν οι άμεσοι γείτονες των Γραμμωτών.

Τα γλωσσολογικά δεδομένα όμως δεν επιτρέπουν, γράφει ο σ., ή τουλάχιστον είναι πολύ δύσκολο να συνδεθεί με το σύστημα αυτό η 1η ομάδα (η πρωτοελληνική γλώσσα και οι ΙΕ γλώσσες της Μικρασίας).

Αναφορικά με τους Πρωτοέλληνες δεν υπάρχει πιο καλή εκδοχή από αυτήν που ελέγχθη προηγουμένως: πρέπει να τους αναζητήσουμε ανάμεσα στους Γραμμωτούς στο κέντρο και στα νότια σημεία της Λεκάνης των Καρπαθίων. Συγκεκριμένα στον πολιτισμό Τίσσα (Tisza ή Theiß)²⁹ όπως και στις προεκτάσεις του: πολι-

28. Βλ. D. and R. Whitehouse, 1975 (και 1976), σ. 136.

29. Ο σ. τόνισε ήδη στο I κεφάλαιο τις δυσκολίες στην αναγνώριση των φορέων ενός πρώιμου πολιτισμού με μια διάλεκτο ή ομογλωσσία. Δεν είναι δυνατή μια λεπτομερής επιχειρηματολογία ούτε στο παρόν άρθρο αλλά και ούτε στο κρινόμενο βιβλίο, επειδή κάτι τέτοιο θα απαιτούσε ίσως άλλο ένα βιβλίο. *Παράλειψη* πάντως του σ. είναι ότι αποσιωπά την σημαντικότητά του συμβολή ακριβώς σ' αυτόν τον χώρο, και συγκεκριμένα στα όσα αφορούν στον πολιτισμό Τίσσα. Επιλέγω ένα πολύ χαρακτηριστικό αρχαιολογικό εύρημα: ένα μοναδικό πλήλιο αγαλματίδιο. Αν και το εξώφυλλο του βιβλίου του δείχνει έγχρωμο αυτό το αγαλματίδιο από τις αρχές της 3ης χιλιετηρίδας π.Χ. ύψους 27 εκατοστών όπως και το βιβλίο το ίδιο την κανονική φωτογραφία (εικ. 30, σ. 161), στις σχετικές σελίδες ο σ. δεν του δίνει, ίσως από υπερβολική μετριοφροσύνη, ίσως επειδή όλα αυτά του φαίνονται αυτονόητα, την απαραίτητη προσοχή. Το αγαλματίδιο παριστάνει καθιστή ανδρική μορφή με βραχιόλια στους καρπούς μαζί με άλλα διακριτικά της τάξεώς του όπως και το κυριότερο σύμβολο: ένα δρεπάνι στον δεξιό ώμο. Θεμιτό είναι να θυμηθεί κανείς την ελληνική μυθολογία, τον Κρόνο και το ρόλο που παίζει το δρεπάνι στην ελληνική μυθολογία. Το παράξενο "πλακέ" πρόσωπο του αγαλματιδίου ερμηνεύθηκε πειστικά ως πρόσωπο κρυμμένο πίσω από προσωπίδα: ο θνητός άνθρωπος δεν μπορεί να δει την όψη του πρώτου θεού. Ο συνάδελφος του Makkay, N. Kalicz είναι πιο ομιλητικός. Στο βιβλίο του *Clay Gods* (1980) εξάγει δεόντως τη συμβολή του σ. στην έρευνα του πολιτισμού Τίσσα και παρεμφερών λεπτομερειών, στην αναγνώριση του αγαλματιδίου ως παράστασης του Κρόνου και στην αποτίμησή του μέσα από αυτή τη συνάφεια. (Βλ. το κεφάλαιο *The Age of the 'Sickle God'*, σσ. 40-8).

τισμός Tiszapolgár και Bodrogkeresztúr³⁰ και των συγγενών τους. Ο Harmatta, ερευνώντας αυτό το ζήτημα, συμπεριέλαβε επίσης την (αρχαιολογική) ομάδα Erősd³¹ (παράκλαδι των Πολιτισμών Cucuteni και Tripolye κοντά στα ανατολικά σύνορα της Ρουμανίας με την Μολδαβία). Η εκδοχή αυτή αποκτά τη σημασία της όταν θυμηθούμε τις στενές γλωσσικές επαφές της Ελληνικής με την Ινδο-Ιρανική και τη συνύπαρξή τους βορείως της Μαύρης Θάλασσας. Ο πολιτισμός του Τίσα και οι άμεσες προεκτάσεις του δεν έχουν να πουν τίποτε για τις επαφές αυτές. Η εικόνα την οποία έχουμε τώρα θυμίζει την Μετανάστευση Διμηνίου (θεωρία Matz και Kretschmer, ο K., σημειωτέον, υπέθετε εξινδοευ-

ρωπαϊσμένους Πελασγούς προερχόμενους από την Κεντρική Ευρώπη). Εμείς τώρα πρέπει να θεωρήσουμε, γράφει ο σ., τους Πρωτοέλληνες ως συντελεστές της μετανάστευσης, χρονολογικά όμως όχι ακριβώς στην νεολιθική εποχή. Τότε μόλις άρχισαν κάποιες μετακινήσεις, ενώ το μεγάλο μεταναστευτικό κύμα άφησε πίσω του την Λεκάνη των Καρπαθίων στις αρχές της Χαλκοκρατίας. (Πβ. την Μονογραφία της Bognár-Kutzián). Από κει και πέρα γύρω από την μετανάστευση, για την ώρα, δεν υπάρχουν άλλες αρχαιολογικές ενδείξεις, σύμφωνα πάντα με την άποψη του Μ. (σσ. 257-258).

Το άλλο πρόβλημα της 1ης ομάδας, το πελασγικό, από αρχαιολογική πλευρά τουλάχιστον, ο σ. το αφήνει

-
30. Η μικρή κωμόπολη Tiszapolgár που έδωσε το όνομα στον πολιτισμό αυτό βρίσκεται κοντά στον ποταμό Τίσα στη μέση περίπου μιας ευθείας μεταξύ των δύο μεγάλων πόλεων Miskolc και Debrecen εκατό και πλέον χιλιόμετρα μακριά από τα ανατολικά σύνορα της χώρας. Εννοείται ότι το έδαφος της Ουγγαρίας το οποίο βρίθκει από κυρίως προϊστορικά αρχαιολογικά ευρήματα έδωσε μεγάλη ώθηση στην σχετική αρχαιολογική έρευνα. Από την μεγάλη αρχαιολογική, συχνά ξενόγλωσση, βιβλιογραφία, αξίζει ίσως, επί του προκειμένου να μνημονευθεί μια μονογραφία με χάρτη, εικόνες και ακριβή περιγραφή: Ida Bognár-Kutzián: *The Early Copper Age Tiszapolgár Culture in the Carpathian Basin. With 36 Figures, 74 Plates and 2 Supplements*, Βουδαπέστη, Akadémiai Kiadó, 1972, pp. 253+LXXIV. Το έργο μιλά επίσης για την μικρότερη εστία Bodrogkeresztúr, η οποία βρίσκεται κοντά. Ένας πρόσφατος συλλογικός τόμος περιέχει μερικά άρθρα γύρω από τα εν λόγω θέματα, παρέχοντας τις τελευταίες λεπτομέρειες, π.χ. για την Γραμμωτή Κεραμική της Μεγάλης Ουγγρικής Πεδιάδας, για τον Πολιτισμό Lengyel, τον Πολιτισμό Bodrogkeresztúr κ.ά.: *A közkortól a középkorig. Von der Steinzeit bis zum Mittelalter*. Μελέτες υπό την επιμέλεια του G. Lőrinczy. Szeged, Ferences Nyomda és Könyvkiadó, 1994, σσ. 585. Ο διπλός τίτλος θέλει να υποδηλώσει ότι οι μελέτες γράφονται, ανάλογα με την περίπτωση, ουγγρικά, γερμανικά και αγγλικά. Υπάρχει περίληψη του κάθε άρθρου και αυτά στην ουγγρική γλώσσα συνοψίζονται ή στα γερμανικά ή στα αγγλικά.
31. Πολιτισμός, γνωστός στην διεθνή έρευνα με διάφορες άλλες ονομασίες: ρουμανικά Petrești ή Arieșd, γερμανικά Priesterhügel κ. ά. (Πβ. A. Leroi-Gourhan, *Dictionnaire*, σ. 827, έκδοση 1997: σ. 862).

προς το παρόν ανοικτό.

Στη συνέχεια αναφέρει ότι το σύστημα του αρμόζει εξίσου ικανοποιητικά στην φιννοουγκρική συνέχεια και είναι κατάλληλο για να εξηγήσει μερικά γλωσσολογικά προβλήματα και τις γλωσσικές επαφές, όπως λ.χ. αυτές με τους Ινδο-Ιρανοί. Επίσης μπορεί να αποτιμήσει σωστά την διαχωριστική γραμμή του Δνειπέρου (εθνικά σύνορα ανέκαθεν) και θεωρεί ότι προσεγγίζει επιτυχώς τον προβληματισμό σχετικά με τα κουργκάν.

Αναφορικά με τα βόρεια σημεία, το σύστημα εξετάζει με δεξιότητα την οπισθοχώρηση των παγετώνων και προβλέπει την εγκαταστάσταση στα σημεία εκείνα μη ΙΕ πληθυσμών για να γίνουν στη συνέχεια υπόστρωμα, ενώ στην Ελλάδα και στο Αιγαίο είναι δυνατό και ένα ινδοευρωπαϊκό (πελασγικό) υπόστρωμα (σ. 262).

Τον ρόλο του τελευταίου, γενικά αυτόν των Βαλκανίων και της Μικρασίας, ίσως τότε μόνο θα καταλάβουμε, όταν η διάσπαση και η καταγωγή των ΙΕ γλωσσών θα αναχθεί πολύ πιο μακριά από εμάς, στην επιπαλαιολιθική εποχή (πριν από δηλ. 40000 χρόνια περίπου).

Στην θεωρία του Harmatta "την παλαιότερη περιοχή των ΙΕ γλωσσών όπως βλέπουμε σήμερα με τα μέσα που διαθέτουμε, πρέπει να την αναζητήσουμε στην Μικρά Ασία. Η μετανάστευσή τους από εκεί προς την Ευρώπη πρέπει να συσχετισθεί με τον πολιτισμό του Aurignac ή Aurignacien (30000 περίπου π.Χ.), ενώ στην Ανατολή με τον πολιτισμό Gravettien λίγο πριν το 25000 π.Χ." (σ. 264-5, 286, 288). Πρόκειται, γράφει ο σ., για την άποψη την οποία αναιρέσαμε μιλώντας για τους Gamkrelidze – Ivanov και Renfrew. Όλοι όμως, συνεχίζει, άφησαν μια "κερκόπορτα": πριν από την πρωτοπατρίδα της νεολιθικής εποχής μπορεί να υπήρξε και μια άλλη, παλαιότερη πρωτοπατρίδα³².

Στη συνέχεια ο σ., παραδεχόμενος ότι σκιαγραφεί μόνο ένα ομολογούμενος πολύπλοκο ζήτημα – ίσως το πιο δύσκολο όλης της ΙΕ ιστορίας και γλωσσολογίας – γράφει λίγα λόγια για την έλευση του Homo sapiens: στην θεωρία Harmatta οι Χετταίοι υπήρξαν κατάλοιπο του Homo sapiens στην πορεία του προς την Ευρώπη³³. Με την υπόθεση αυτή θα καταλαβαίναμε την πολύ πρόωμη

32. Εδώ να παρατηρήσουμε ότι "πρωτοπατρίδα" αυτή τη στιγμή δεν μπορεί να είναι παρά μια *σχετική* έννοια. Θεωρώ ότι κάτι τέτοιο είναι τόσο αυτονόητο που ίσως δεν έπρεπε να τονισθεί καν (Ο J. Harmatta, στις παραδόσεις του, ανέφερε πάντως συχνά αυτήν την λεπτομέρεια.). Πβ. επίσης τα όσα γράφει ο Lehmann (1992) για το ζήτημα αυτό (σ. 9-10).

33. Στο σημείο αυτό το βιβλίο είναι ασαφές. Ομολογώ ότι δεν καταλαβαίνω τι πρέπει να λεχθεί για την *γλώσσα* του Homo sapiens τόσο εν γένει όσο και συγκεκριμένα για τη σχέση της με την γλώσσα των Χετταίων. Έχει υπόψη του κάτι σαν το γράμμα του Djakonov (Lehmann, 1992, σ. 42) για "Proto-Proto-Indoeuropeans plus Proto-Proto-

απόσπαση της Χεττιτικής από τον ΙΕ κορμό.

Το βιβλίο κλείνει με την εξέταση των επαφών και της σχέσεως του Gravettien και των Ινδο-Ιρανών - Φιννοούγγρων ως προς μια ενδεχόμενη συγγένεια, αφήνοντας όμως και αυτό το ζήτημα ανοικτό (σσ. 268-269).

Τελειώνοντας θα ήθελα να παρατηρήσω ότι κατά την γνώμη μου πρόκειται για ένα πολύ σημαντικό, θεωρητικών εν μέρει προσεγγίσεων, βιβλίο, γραμμένο με τετράγωνη λογική, πάντα με παραπομπές για να είναι ο αναγνώστης σε θέση να διαμορφώσει τη δική του γνώμη, σπανίως με λιγότερες ίσως παραπομπές από ό,τι θα χρειαζόταν: βιβλίο ορισμένες φορές *αποκαλυπτικό* (βλ. π.χ. τα όσα γράφει για την απώτατη ιστορία των Ελλήνων), άλλοτε και συναρπαστικό στην κυριολεξία. Αξίζει επομένως τα συγχαρητήριά μας ο σ. για την τόσο σημαντική εργασία του.

Λίγες λεπτομέρειες ξενίζουν ίσως τους γλωσσολόγους, όπως λ.χ. τα κάπως πενιχρά συμπεράσματα στον χώρο του χεττιτικού προβλήματος αν τα συγκρίνουμε με την εκτενή επισκόπηση στο III Κεφάλαιο ή οι α-

πόψεις του γύρω από το προελληνικό υπόστρωμα. Άλλες ίσως τους ιστορικούς και αρχαιολόγους (εννοώ την αρνητική του στάση απέναντι στην ενδεχόμενη συνέχεια ενταφιασμών κουργάν και τη δυνατότητα αρχαιολογικής παρακολούθησης της καθόδου των Πρωτοελλήνων).

Από την άλλη πλευρά πρέπει να μνημονευθεί ιδιαίτερα και να εκτιμηθεί δεόντως η *διεπιστημονικότητα* (αρχαιολογία-γλωσσολογία) του συγγραφέως η οποία τον συνοδεύει πάντα στα όσα γράφει στο βιβλίο του.*

A. L. Katona
Πανεπιστήμιο Αθηνών

Karhvels" (φορείς του Catal-Hüyük, οικισμού της 7ης με 8ης χιλιετίας π.Χ.), οι οποίοι μεταβαίνουντας, ως "migrants to the Balkans", στη Βαλκανική μεταμορφώθηκαν σε "Proto-Indo-Europeans".

* Σ' αυτό το άρθρο δεν ήταν δυνατόν να ληφθεί υπ' όψιν η αναθεωρημένη και διευρυμένη έκδοση του βιβλίου του Μ.: (Βουδαπέστη, Έκδοση του Συγγρ., 1998, σσ. 520).

